

પ્રથમ ગ્રંથ

(સર્વ દક્ષ સંપાદકોને સંબોધન)

વિવર

મન્દ્રવદન સી. પારેખ, ઇ. ડી. એ.

સીન બીલા, રહેઠર રોડ,

મુંબઈ-૭.

આ આવૃત્તિના મોલ એનન્ટસ

મેસર્સ હરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ.

બુકમેસર્સ અને પબ્લીશર્સ

નાણાવટ - સુરત

• મુદ્રક •

જશવંતસિંહ શુભાશ્રમસિંહ ઠાકોર

• “સુરત સિટિ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, •

• ચૌદા પૂત પાસે - સુરત. •

બે બેલ

શિક્ષણશાસ્ત્રમાં, જીવનના ખીજ કેટલાક પ્રદેશો જેમ નવા નવા પ્રયોગોને અનન્ત અવકાશ છે. એ રીતે શિક્ષણશાસ્ત્રને પ્રાયોગિક વિજ્ઞાન (experimental science) કહીએ તો ખોટું નથી. માધ્યમિક શાળાઓ અને કોલેજોમાં બહુનાં વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્યપુસ્તક ઉપરાંત ઇનિર-વાચન આપવાનો પ્રયોગ અંગ્રેજીદ્વારા સફળ રીતે થયો છે. આવો અખતરો ગુજરાતીમાં કરવાની ઈચ્છાથી જ આ પુસ્તકનું સંપાદન કાર્ય હમે કરવા પ્રેરાયાં. આ પ્રયોગની સફળતાનો પ્રશ્ન બાજુએ રાખી આવી જ જીવનના વાચન નરીકે ગુજરાતી નવલકથાઓને પણ દૂંધાવી રજુ કરવાનો હમારો વિચાર છે. વાર્તાના વસ્તુમાં વિશેષ ન આવે અને રસક્ષતિ ન થાય એવી નવલકથા દૂંધાવવા માટે અનુકૂળ પડે. પણ આ તો અવિધ્યની વાત થઈ-

જે જે લેખક બંધુઓએ પોતાની કૃતિ પ્રગટ કરવાની રજા આપવાની ઉદારતા દર્શાવી આ સંપાદન કાર્ય હમારે માટે શક્ય બનાવ્યું છે તેમના હમે અત્યંત ઝાણી છીએ.

ત્રિપોદયાત સખી આપી બાહ્યી બાનુશંકર વ્યાસે પણ હમને ઉપકૃત કર્યા છે.

ખી ૯. મુળજી મહાલ,
નીક્કા-નગર,
મુંબાઈ ૪.

}

રમણ ન. વડીલ.
પુષ્પા ર. વડીલ.

ગાદ્ય સમયમાં અને ગાદ્ય સાધનમાં

પ્રાચીન અને અર્વાચીન

ગુજરાતી ગદ્ય, પદ્ય અને નાટ્ય-સાહિત્યનો

અભ્યાસ કરવા

મુંબઈ સરકારના કેળવણીખાતાએ પાઠ્યાપુસ્તક તરીકે મંજૂર કરેલું

• સાહિત્ય રત્ન •

મુધારેલી આવૃત્તિ

પૃષ્ઠ ૨૦૦]	ભાગ પહેલો	[૦-૧૦-૦
પૃષ્ઠ ૨૬૦]	ભાગ બીજો	[૦-૧૪-૦
પૃષ્ઠ ૩૬૦]	ભાગ ત્રીજો	[૧- ૨-૦

સોલ એન્ટસ

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ,

બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ

નાણાવટ - સુરત.

અ પેણ

ગુજરાતી દંડીવાર્તાસાહિત્યની

એકનિષ્ઠ સેવા કરનાર

અને તેને

સમૃદ્ધ કરનાર

શ્રી. ધૂમકેતુને—

•

સંપાદકે।

•

પ્રસ્તાવના

દ્રુષ્ટાવાર્તાઓ મુજબતામાં જનપ્રિય બની છે એ હકીકત કોઈના હાથની બદાર ન જ હોય. એટલે જનપ્રિય બની શકે તે સાહિત્ય જ ઉત્તમ એવો નિર્ણય કરવાને હું પ્રયત્ન નથી થતો. પરંતુ જનરુચિને-અને તે પણ અનેક દસકાઓ સુધી બાંધ અને સાહિત્ય ધડતાં જતાં હોય તે દરમિયાન સરકાર પામતી જનરુચિને અવગણવી એ પણ નિરર્થક છે. તો દ્રુષ્ટાવાર્તામાં એવું કયું કલાતત્ત્વ છે જે આકર્ષણનું-રુચિનું કેન્દ્ર બને છે એટલું વિચારીએ.

એક આખત તો સ્પષ્ટ જ છે કે વાર્તા એટલે વાર્તા-પદ્ધતી તેનું વસ્તુ ઐતિહાસિક હોય, ઉપાદિત હોય કે ઈનિહાસ અને કલ્પના વ્યાપારનું મિશ્રણ હોય. પણ કથાતત્ત્વનો અંશ તો વાર્તામાં અવશ્યભાવિ ગણવો જોઈએ. જગતબરમાં રચાએલી વાર્તાઓ-સારી વાર્તાઓને એકત્ર કરીને, તે બધીમાં કતાઓએ કયા કયા ક્ષેત્રમાંથી વસ્તુ લીધું છે અને એ પ્રમાણે વાર્તાઓની વિભાગગોચરના ધડતી એવા પાંડિત્યની આગે જરૂર નથી. સીધી વાત એટલીજ કે જેમ સાહિત્યના બીજા સ્વરૂપોને જીવન જોડે સંબંધ છે તેમ દ્રુષ્ટાવાર્તાને પણ છે; અને એ સંબંધ બહુ ગાઢ છે. અને આ સંબંધ અનેક રીતે દ્રુષ્ટાવાર્તામાં વ્યક્ત થાય છે. વ્યક્તિ કે સમ-હિતા જીવનનો કોઈ પ્રસંગ હોય, કોઈ માનસિક અવસ્થા હોય, કોઈ વ્યક્તિના જીવનતત્ત્વનું-ગમમે જીવનનું નિર્દિ-ર્ભન હોય-આ બધું અને માનવજીવનની અનેક ધટનરૂપો દ્રુષ્ટાવાર્તામાં વસ્તુરૂપે પ્રવેશ પામે છે.

છે. તે ઉપરાંત જે દરિયા-કુદી સંપાદન કાર્ય થતું હોય તે દરિયા-કુદી
પણ મદતર મેળવે છે. પ્રચુત સંપદ દારૂ-કેસના ચરઆતના ધારણોમાં
દર્શનાચન તરીકે જે કુદવાનો આશય સંપાદકોનો છે. પસંદ કરેલી
વાર્તાઓમાં વિવિધ રીતે જળાવાયું છે એ કહેવાની ખાસ જરૂર
મળે જણાય છે. રમુજ, દારૂ કે કસ્ટોની ચમત્ક્રિયાનું મૂલ્ય આપણે
ત્યાં બહુ ઓછું સંખ્યાએ કરી છે. એ ખરું છે કે એવી વાર્તાની રચનામાં
સમયના જાણવી રાખવાનું કાર્ય સગળ નથી. અને તેથી જ ગંભીર
વિચારને સ્પર્શની સારી વર્તાઓની સંખ્યા આપણને વધારે મળશે.
ગુજરાતીઓના રચનાત્મક દારૂ કે રમુજ નથી એમ કહેવાનું સાદસ
તો આજ કોઈ ન કરે. છતાં દારૂ અને રમુજના મુશ્કિલ ટૂંકી-
વર્તાઓ આપણે ત્યાં એકી જાણ છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. દર્શનાચન
તરીકેના પુસ્તકના ઉપયોગમાં પણ આ વિવિધ મદદરૂપ થઈ પડે તેવું છે.
દરેક વાર્તા વિશે અહિં ઉલ્લેખ કરવો અનાવરણ્ય છે. ગુજરાતના જીવનનું
એક કે બીજું તત્ત્વ દરેકમાં આવર્ય છે અને ગુજરાતનું જે અકિત્ત્વ
આજે મધ્યમ કાલ છે તે સમયે નિર્ભય રીતે બાજકો પાસે રજુ કરી
સકાય એવું વાચન આ સમયમાં છે.

દર્શનાચનની ગુજરાતીમાં આવર્યકતા છે કે નહિ એ પ્રશ્ન
નિરર્થક છે. ગુજરાતી બાળ અને સાહિત્યના અભ્યાસનું ક્ષેત્ર પ્રતિદિન
વિરાળ બનત જાય છે એ સ્પષ્ટ છે. નવા દરિયા-કુદી રચાયેલાં-રચાતાં
પાઠ્યપુસ્તકો આપણને મળે છે. જે કે ધણેભાગે એ બધા વસ્તુના
નાસ્તિક મૂલ્ય અને ઉપયોગિતાના ધારણે થવાને બદલે ધણેભાગે ઈતિહાસના
અનુક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દરિયા-કુદી દર્શકો તરફથી થાય છે એમ નહિ;
છતાં દર્શનાચનની નહિ પ્રધાન હોય છે ત્યાં નકામી વસ્તુઓને પેસી
જવાનો અવકાશ મળે છે એ બહુ જ લેઈએ નહિ.

ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકોમાં પણ મર્યાદા બધાં સ્વરૂપે રજુ કરવાનો
પ્રયત્ન સપાટો કરે છે એટલે તે બધામાં જે ત્રણ વાર્તાઓ આવર્ય
પ્રવેશ પામે છે છતાં પાઠ્યપુસ્તકોના અભ્યાસ જે રીતે થશે તે

જોતાં ઇતિવાચનનાં પુસ્તકનું સ્વરૂપ જુદી બનતું રહે એ જરૂરું છે. આપણે ત્યાં નવલકથાઓનાં દૃષ્ટાં રૂપ સ્ફૂલ્નના વિદ્યાર્થીઓને વાંચનમાં ઉપયોગી થઈ પડે તે દૃષ્ટિએ હજુ સ્થાયાં નથી. બેશક એવી નવલકથાઓ આપણે ત્યાં છે ખરી જેમને દૃષ્ટાવીને બાળકો પાસે રજુ કરી શકાય. પરંતુ બાળકોને ઇતિવાચન તરીકે કાંઈ આપવું કે નહિ એ બાબતનો વિચાર જ આપણા શિક્ષકો ક્ષત્રિય કરે છે. પરિણામે સ્ફૂલ્નના પુસ્તકાલયમાં જે કાંઈ પુસ્તકો એકત્ર થયેલાં હોય તે બાળકો વાંચે. આવી પરિસ્થિતિમાં ઇતિવાચન તરીકે બાળકોને આપી શકાય તેવા પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ ઉપયોગી છે એ ચોક્કસ.

આ પ્રમાણે વકીલ દમ્પતીનો આ પ્રયાસ હું આદરપાત્ર ગણું છું. આવા કાર્યમાં માત્ર શિક્ષણ-પ્રેમ કરતાં સાહિત્ય અને શિક્ષણ બંનેનો પ્રેમ હોય અને એ બંનેના પરિશીલનથી ઘડાયેલી દૃષ્ટિ હોય તે વધારે જરૂરું છે. તે છતાં પણ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં અનેક અખતરા પણ કરે છે અને નવા અખતરાને પણ સતકારવા એ ઉચિત છે. સંઆહકોની પાત્રતા માટે હું કાંઈ કહું તે કરતાં ગુજરાત જેટલું બાળું છે એટલું પર્યાપ્ત છે. તેમના પ્રયાસને હું સદ્ગળતા ઈચ્છું છું.

ભાનુશંકર બા. વ્યાસ

અ નુ ક મ ણિ ઠા

	પ્રસ્તાવના	લાનુશંકર વ્યાસ	૭
૧	ધૂમકેતુ	જીવન-પરાગ	૧
૨	રમણભાઈ નીલકંઠ	ચીઠી	૧૬
૩	કનૈયાલાલ મુન્શી	ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ	૨૭
૪	રામનારાયણ પાઠક	કોદર	૩૫
૫	રમણલાલ દેસાઈ	પ્રભુનો દરવાન	૫૧
૬	જીગતરામ દવે	ચોડાનું બન્ધન	૫૬
૭	દીકુભાઈ દેસાઈ	ફતરાનો પટો	૬૩
૮	બળવન્તરાય ઠાકોર	મુકુલ	૭૧
૯	ઝીણાભાઈ દેસાઈ	એન્જિન ડ્રાઇવર	૮૧
૧૦	ઝવેરચંદ મેઘાણી	વલીમામદ આરણ	૮૯
૧૧	ધનમુખલાલ મહેતા	કાંદીવલીની જ્યાફત	૯૦
૧૨	ઉમાશંકર જોષી	હીન્દી	૧૦૭
	ટિપ્પણ		૧૨૫

શ્રી. રમણલાલ વઢીલાનાં પુસ્તકો

હિરતન્ત્ર અને નાટ્યકલા

માનવજીવનનાં સનાતન અંશો રજૂ કરતું નાટક અને નાટ્યકલાની
વિવેચના કરતો વિસ્તૃત નિબંધ પૃષ્ઠ ૧૦૮ + ૬૨
એક રૂપિયો

•

પ્રણય — કાવ્યો

પ્રણયજીવનના વિવિધ લાવ, વિચારો અને પ્રસંગો
આલેખતો સચિત્ર કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૧૫૦.

દોઢ રૂપિયો

•

ત્રણ નાટકો

હાંશધી વાંચી અશકાય તેવાં ૩
પૃષ્ઠ

વાર્તા સંગ્રહ

ગૌરીશંકર ગોવર્ધન જોષી (ધૂમકેતુ)

[જન્મ ગોંડલ પાસે વીરપુરમાં-ઈ. સ. ૧૮૬૨માં. ૧૯૨૦માં એમણે બી. એની પરીક્ષા પસાર કરી. ત્યારથી શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે. હાલ અમદાવાદમાં રહે છે.

એમની વાર્તાઓમાં જદૃશ્ય શરીર આશ્ચર્યવનતા પ્રસંગે અને પાત્રોનું સુગ્રાહ અને દુઃસ્વરૂપથી આલેખન એવામાં આવે છે. વાસ્તવિક સાદા દેખાતા પ્રસંગને મોહક અને કલામય રીતે મૂંઝવાની નૈસર્ગિક રીતિ એ એમના લખાણની વિશિષ્ટતા છે. અને આ કલાને લીધે આપણા જનજાગૃતિયા દૂંઝીવાર્તાકારોમાં ૧૯ ધૂમકેતુ વિશિષ્ટ પદ જોમને છે.

તાલુખા મંડળ ૧. ૨ ૩ અને પ્રતિપદમાં એમની દૂંઝીવાર્તાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.]

છવન-પરાગ

એ વખતે ધોળકા લાઈનના રેલ્વેના પાટા બદલાતા હતા, એટલે વેનકપરથી સો સવાસો માણસ કામવા આવ્યું હતું તે ધોળકા રેલ્વેના પાટા પાસે સીમમાં પડાવ નાખીને પશ્ચું હતું.

શ્રી. રમાણુલાલ વઢીલનાં પુસ્તકો

હિરતન્ત્ર અને નાટ્યકલા

માનવજીવનનાં સનાતન અંગો રજુ કરતું નાટક અને નાટ્યકલાની
વિવેચના કરતો વિસ્તૃત નિબંધ પૃષ્ઠ ૧૦૮ + ૬૨

એક રૂપિયા

•

પ્રણય — કાવ્યો

પ્રણયજીવનના વિવિધ ભાવ, વિચારો અને પ્રસંગો
આલેખતો સચિત્ર કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૧૫૦.

દોઢ રૂપિયા

•

ત્રણ નાટકો

હાંશધી વાંચી અને ભજવી શકાય તેવાં હાસ્યપ્રધાન એકાંકી નાટકો

સમસંગી પૃષ્ઠ. પૃષ્ઠ ૧૫૦

એક રૂપિયા

•

સર્વ જાણીતા બુકસેલર્સ વેચે છે

વાર્તા સંગ્રહ

ગૌરીશંકર ગોવર્ધન ભેષી (ધૂમકેતુ)

[જન્મ મેંઝ ૫૬૯ વીરપુત્રમાં-૬. ૬. ૧૮૬૧માં
૧૮૮૦માં એમને બી એન્ડી પરીણા પછી ૬૫૧ ત્યાંથી
દિલ્હી તરીકે કામ કરે છે. ૬૫૬ અમદાવાદમાં રહે છે.

એમની લખાણમાં બહુમાં સ્ત્રીના કાવ્યલખનના
પ્રકારે કરે પાયાનું સ્વરૂપ અને દ્વારપદ્યો આલેખન
ભેષમાં કરે છે. વસ્તુતઃ સાદા લેખના પ્રકારે મેલક
અને કથાઓ રીતે મુલાકાતી નેત્રીકા રીતિ એ એમના
લખણની વિશિષ્ટતા છે. અને આ કથાને હોયે આપણા
અપભ્રંશીય દ્વારપદ્યોમાં ૬ મુલાકાતી વિશિષ્ટ તર
બોલે છે.

તત્કાલ મેંઝ ૧. ૨ ૩ અને પ્રતિપદ્યા
એમની દ્વારપદ્યોમાં સંગ્રહ ૬૫૬માં આપે છે.]

જીવન-પરગા

એ વખતે ધોળકા લખના રહેતા જ્યાં જાણતા હતા, એમને
વેળાવારથી કે કાલે રજાના કામના બાબતે હતું ને ધોળકા રહેતા
જ્યાં હશે સીમમાં પાવ નહીંને થતું હતું.

કાનો અને એના સસરા પૂનઃ કેવળ એ નરકમાં ગયે. પણ આજીવ આવના દત્તા અને એને તેમ જી એકિરમ્બોજ પ્રભાતી મોડી મહત્ત પડકારને માણેકગોદમાં પડેલાં પાત્રો એમના વિચાર દત્તા. એકાગ્રમણી આંકે દિવસ થયાં આવેલા. હોર દાન દાનના દત્તા ને બધી પડ્યાં અને અમદાવાદ તથા એનું માણેકગોદ એમની આનંદપ્રિયતાં પડેલાં જ કાંઈક એનેરીરૂપેરી મહેતાન જેવાં કામેલાં, એટલે આને તો બધે રાતના આઠ વાગે કે નવ વાગ પછી માણેકગોદમાંથી જ દરબાનું કરવાનો નિર્ણય કરીને અને નીકળ્યા દત્તા.

મોડી મહત્ત ઉપર એક પછી એક દેરલાંય વાગ આજ્યાં આવનાં દત્તા, અને એમણે ઉઘટેલી ધૂળ સાંત થાત ન થાત તે પહેલાં મોટરે ઉઘટેલી ધૂળના ગોટેગોટામાં સસરા જમાઈ દરાર્થ જતા દત્તા. એકેક ઉત્તર થાય ત્યાં પૂનઃ આવતો : ‘એ તો તમને પડેલાંથી કશું હતું કે બસે વાળુ ટાણું થાય. પણ હગલી કરવાની તો તો માણેકગોદમાં જ.’ જુવાન પણ નમ્ર હોદરા જેવા આનંદિત કાનો કાંઈ બોલ્યા વિના પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવતો દત્તા. પૂનઃ આવે પોરસમાં દોષ, કે પછી મને તેમ, પણ પોતાના જમાઈને માણેકગોદમાંથી જ હગલીનું હુમલું અપાવી, ત્યાં ને ત્યાં દરદ પાસે શીવવા આપી પછી જ ઘેર પાછો ફરવાનો દત્તા.

‘હોર પણ ન્યાંથી લેવો છે?’

‘હા, હા, તમે જુઓ તો ખરા, હોર પણ ન્યાંથી જ લેવો છે. વશરામ લાલ્યો નાં, પરમદિ, રૂપિયાનો પચીશર. પણ આપણે તો રૂપિયાનો બસે ચાવીશર મળે—જાનવાનો—પણ લેવો છે તો માણેકગોદમાંથી જ.’

‘મોટું બહુ થાશે.’ કાનો બોલ્યો. કાનો જુવાન જોધ હતો પણ એના પગમાં પોતાના પ્રૌઃ સસરા જેવું જેમ ન હતું.

‘બશેર જલેખી લેશું. ત્રણ દરવાજા પાસે ખાંચામાં પીળી ઘરમક મળે છે ને સસરા જમાઈ એ ય ખાતા આવશું. ઘોળી દુધ જેવી રાત છે, પછી ભલેને સોપા પડી નય.’

એક કુતરું પૂંજતી હડક્ટે આવતું રહી ગયું ને પાસેથી સસરા કરતી મોટર ચાલી ગઈ. એની ધૂળના ગોટાથી આસપાસનાં ખેતરં છંવાઈ

ગયાં. પણ પૂંને તો અમદાવાદ અને માણિક્યોક એ બે નામની જ માળા જપનો દતો.

‘માણિક્યોકમાં શું મનખો મજે છે ! ધોળકે મેળામાં ૫ એટલાં નેં ધાય !’

સસરાને બેળા જમાઈએ કરેલી આ તુલના જરાક ખુંની અને જમાઈ ‘શલ્યર’માં-સંસ્કૃતિમાં-જરાક પાઝગ સામ્યો. માણિક્યોક દરિયે; પણ આને પૂંને નીચવાના તોડમાં જ ન હતે; નહિતર કાનાને ‘દોર જેવો છે’ એમ કહી નાખત.

‘તમારી સાસુ છવનાં અમે આખાં દનાં, આગથી પાંચ વરસ પહેલાં એનો મદવાદ વિરમગામનો કે નડિયાદનો કે અમદાવાદનો કેહી દાકતર વરતી ન શક્યો; પછી આપણી ચરાશમની વદએ કામ દીધા.’

ગયાં. પણ પૂંત્રે તો અમદાવાદ અને માણેશ્વરેક એ બે નામની જ માળા લખેલો હતો.

‘માણેશ્વરેકમાં શું મનખો મળે છે ! ઘોળકે મેળામાં ય એટલાં ને ચાલ !’

સમયને બેળા જમાઈએ કરેલી આ તુલના જરાક ખૂંચી અને જમાઈ ‘કલ્પયર’માં-સંસ્કૃતિમાં-જરાક પાડળા લાગ્યો. માણેશ્વરની દૃષ્ટિએ; પણ આજે પૂંત્રે સીધાવાના તોરમાં જ ન હતો; નહિતર કાનને ‘દોર જેવો છે’ એમ કહી નાખત.

‘તમારી સાત્તુ હવનાં અમે આજ્યાં દનાં, આજથી પાંચ વરસ પહેલાં. એનો મદવાડ ચિરમગામનો કે નડિયાદનો કે અમદાવાદનો કેઈ દાક્તર વરતી ન શક્યો, પછી આપણી વધરામની વદુએ ડામ દીધા.’

અત્યારે પૂંત્ર એવું ત દે બિચારી એમ વારડ. ૧૫૫ હતો. ૫

પૂંજનનાં પગલાં જરાક નરમ પાળ્યાં. એટલે દુઝો સાથે ગળી રહ્યો. મિત્રના ખજા પર હાથ મૂકીને દેહ એમ પૂંજને કાનાના ખજા ઉપર હાથ મૂકીને બેઠયો : ‘તમે નાના દત્તા. તમને ખજાર નથી. પણ દુઝીની મા ખજુ સાક્ષાત્ માણસ હતું.’

કડવી પૂંજનની મોટી છોકરીનું નામ હતું.

બોળીયો કાનો સારસાની સાથે નેઈ નહો. અત્યારે પૂંજેત એની સાથે મિત્રની જેમ વરની રહ્યો હતો. પણ-‘દેશના એક વીસું કપિયા બાકી છે તે બરી ગયા પછી તમારા માણસને-આ કડવીને તેડી નહોતે’ એમ એણે જ કહ્યું હતું.

‘તમે નાના દત્તા. કડવી પણ નાની હતી. પણ તમારી સાસુએ ક્યાં વરો આપ્યો અને ક્યાં ગયો કાંઈ કળાતા દીધું નહિ. બહુ ચતુર માણસ.’

કાનો પોતાની સાસુના વખાણ સાંભળી રહ્યો. એને એટલી તો ખજાર હતી કે, પોતે નયાગો બન્યો ત્યારે વેણને ખાતર પણ સાસુએ સંબંધ જાળવી રખાવ્યો હતો અને એના દેશના કપિયા દસ વીસું ને બદલે છ વીસું લેવડાવ્યા હતા. સ્મૃતિમાં એની સાસુની મર્તિ પૂજ્ય અને પ્રેમભરેલી હતી.

પણ પૂંજને તો આજે સાજરમતીનો આ કાંઈ નેઈને જૂનાં સંસ્મરણો જાગ્યાં હતાં.

તમારી સાસુ સાથે હું આપ્યો, ત્યારે આંદી આ બંગલા કે કાંઈ નહિ હો. બધે જંગલ. હું ને વસરામ તો લોટ લેવા દારે જ નહોતે. એ ને પેલો આરો દેખાય, ત્યાંથી અમે સીધા ખાનપુર દરવાજે નીકળી જઈએ. પણ તમારી સાસુ-હાખમીનો જ અવતાર-હવે એવા માણસ કળજગમાં મળે નહિ. શું તમને વાત કરું કાના !’ પૂંજએ કાનાના ખજા ઉપર હથેળી લગાવી. કાનો તો મુંગો મુંગો હોકારો જ બણતો હતો.

‘ભાઈ, કડવીના વિવાહ કર્યા ત્યારે તમારી સાસુએ મને કહ્યું હો, કે આપણો જમાઈ દુબળું માણસ છે તે દેશના કપિયા છ વીસું જ લેવા છે. ઉપર રાત જેવડું ધોણું છે. ખોટું નહિ બોલું. મારા મનમાં એક વીસું આજી લેવાનું હતું, પણ તમારી સાસુ ચતુર માણસ, ભાઈ, મને પણ

‘કાણુ જાણે છું, તે, એનો બોલ ઉઘાપવાનું મન જ નો શાય. બાઈ, વીસું બોલા કરાવ્યા; એમાંથી દજુ તમે એક વીસું બર્પો નથી, પણ મનમાં એનો દખધોકો ન મળે. બાઈ, પછી વિવાદ તો કરીશું, મુકતું કરાવતું પતી ગયું ને મેં કહ્યું:

‘કાં કેટલા રૂપિયા વધ્યા!’

‘કાંઈ વધ્યું નથી. પસ્તાળીશ રૂપિયા ઘટ્યા છે!’ તમારી સામુએ કહ્યું.

‘દલે? વાળિયાનું ક્યાંથી ચૂકવેશ? નેમચંદ એક દી ખમે નથી.’

‘તમારી સામુ બોલનાં બહુ થોડું. બાઈ, અને તો જવાબે ૫ નો ચો. ત્રીજો કે ચોથો દી, વચરામ ને મેઘો અને સતાપરવાળો કાળીઆ આવ્યા હતા. તમારાં સામુ હોય એટલે મારે મનમાં ધરની કાંઈ નહિ. બાઈ, હું તો હોકો ચમચીને લેમડા તેડે બેસો તો હો, ને સ્થાની પેડે વાતુએ વગવે તો; પણ મનમાં ચટપટી કે લે નેમચંદ (ચટપો તો આબરુના કાંકરા થઈ જશે. બાઈ, તમારી સામુએ તો શા, ગજા, ધી બધુંય તૈયાર કપડા રૂપિયું ને સૌ બાળે બેઠા. એટલામાં ચટ આવ્યો. મારાં તો ધરણુ જ મરી ગયાં. પણ તમારી સામુ હું મારુસ. કોલકમાંથી રૂપિયા પગાળીશ રોકડા કાઢીને ઓસરીની ઉપર જ નવા નકાર ખખડારી દીધા. હું મનમાં યા ખાઈ મયો કે તોએ રૂપિયા કાઢ્યા ક્યાંથી?’

‘મેમાન તો ગયા. પછી મેં પૂછ્યું કે તે રૂપિયા કાઢ્યા ક્યાંથી?’ મલકાવીને દારીએ દાય રાખીને એને તો જવાબ દીધો કે તમારે હામ છે? કાઢ્યા ગમે ત્યાથી.’

‘ના પણ તું વાત કર, કે રૂપિયા આવે ક્યાંથી?’ મેં કહ્યું.

‘તમારી સામુનો સ્વખલ જરાક હરમુખો ખરો, અને કહે કે હું તો ૧ કરી આવી છું.’

‘પણ હું કાંઈ માનું? મને ખબર હોય નાં, કે આ સતમુખનો કાંઈ ચોરી કર?’

‘મેં કહ્યું કે તું રૂપિયા ક્યાંથી સારી એ કહે નહિતર મારે જમગીનું થી હરામ છે.’

‘તમારી સાસુ તો નાણું કાઢી દગી પાયાં અને આપણી જાતમાં
એના જેવો રાગ કાઢીને નાંખે તો, બાઈ, મને જાણ આપણને જાણ
ભનકીને કરે કે ‘એ હું નને જીન ગવરાવે, જીન ગા’ અને એમ કરીને
કુળીમાં સરાસા કરે ક્યાં.’

‘કાનકે બાપા, કુળ કાળા બાપા અંગીતારા,

રાગ કાળા રે. મ જ ગાં આ તો ને.’

‘એટલામાં ત્યાં રૂડકી નીકળી. ત્યાં તો રામકી આવી ને અંધી
તેલનો શીશો લઈને ઝનતીતી એ પાનુ ચોંચી ગઈ. આગમને જોઈને પાનુ ને
બાઈ રૂપિયાની વાત રૂપિયાને કેકાણે રહી ને દેવળામાં રામકી સમજા
જોડી ગઈ. એટલી યંધી આંકીયું ને હું એવો શું કરું ? મનમાં કીધું
બહે ગાઈ છે, પછી વાત.’

‘બાઈ, મેં તો સાંજે બાણું કેલી મેલ્યું.’ રૂપિયા ક્યાંથી લાવી એ
વાત કર તો લા, નકરે બાણું દરાગ.’ પછી શું કરે ? મને કરે કે એ તો
હું મુખીઆણીની પાસેથી લઈના લાવી છું. આપણે પછી બરી દેશું.’

‘હવે મારે કાંઈ મુખીઆણીને પૂછવા જવાય નહિ. વખતે મુખી-
આણીએ છાનાછપના આપ્યા હોય એટલે મુખીને પૂછાય નહિ, અને
આપણે મુખીઆણી દારે બોલતું શી રીતે ? એટલે બાઈ, રૂપિયાની વાત
તો એમ થાણે પડી. ગામના વાણિયાનું તો ચૂકવી દીધું. પણ પરગામના
વાણિયાના રૂપિયા સાત વીસું ને સાત લતા એ ક્યાંથી ભરવા ? થોડાક
રાધવા મોઝી પાસે લેણા લતા ને આપ્યા. એક પાંચ ખંડી નાખ્યો, પણ
અંદર પેસે ગોઠણાએ સોનીએ રૂપાના કરડા મૂકેલા. મારે એટ્ટે બરાબર
હોય દીધેલ, તે માંડ એના રૂપિયા અરંધા ઉપન્યા. વળી તમારી સાસુ
મુખીઆણી પાસેથી થોડાક લાવ્યાં ને એમ ઓગાઓગા કરી અમે તો
નામું ચુકવવા લાલ્યાં.’

‘પણ દીપચંદ તો ક્યાંય થાવો નથી હો, સાત વીસુંને આઠ
રૂપિયાનું નામું નીકળ્યું, પણ એણે તો પાંચ વીસું રાખ્યા ને બીજા બે
વીસું ને આઠ પાછા આપ્યા. કેવા માંડયો કે નામું ચૂકતે નહિ કરું.’

‘તમારી સાસુ કહે, મારે હવે પર્કનું ચ દેણું રાખતું નથી.
નામું ચૂકતે કરો.’

‘પણ દીપચંદ્ર માને નહિ. કહે કે ના તમારા જેવું કળ ચૂકતે નામું કરી જાય તો તો પછી દુનિયામાં વહેવાર કેમ હાલે? તમતારે રૂપિયા બે વીસું ને આઠ પાછા સર્ધ જાઓ અને વાપરો ને મારું નામું બલે બાકી રહ્યું.’

‘મેં કશું, પણ દીપચંદ્રકાકા વળી ખપ પડશે તો તમારે ત્યાં જ કનડવા આવીશ.’

દીપચંદ્ર કહે, ‘તારી વાત સાચી, પણ તું અમારો આતેદાર રહે એવી અમારે આશા ન હોય?’

‘બાઈ, હા ના કરતાં રૂપિયા બે વીસુંને આઠ બાકી રાખ્યા, દીપચંદ્ર બચારો સાખતું માણસ હો.’

‘મદીને રૂપિયે પૈસા લેખે સાવકારી વ્યાજ નોંધ્યું ને અમારી ગાંઠે રૂપિયા પાછા બંધાવ્યા.’

‘પછી હું ને તમારી સામુ તો રૂપિયા સર્ધને પાછાં વળ્યાં. ત્યાં દીપચંદ્ર પાછળ દોડ્યો. મને કહે, ‘હાલો પાછા, તમારું કામ છે.’ દુકાને ગયો ત્યાં બાઈ, દોઢ શેર ધી, ત્રણ શેર જેટલો ગોળ, દસ શેર ધઉં મોં આગળ મૂક્યાં. મને કહે, ઉપાડી લો, તમારું આટલું નામું થાય તો મારે પણ સોપારીના કટકા આપી જાણવો જોઈએ. બહુ ના કહી, પણ કાંઈ માને? પછી મેં પણ એને બે રૂપિયા પાવડીના કરીને આપ્યા અને અમે ઘેર આવ્યાં.’

* * * * *

જેવી મીઠાશ જનકાળની યાદીમાં માણી, તેવી જ મીઠાશ પેલી બરોર જાહેરીમાં લેતાં લેતાં પૂજનએ કાનાને સધળી વાત પાછા કરતી વખતે કહી સમજાવી હતી. સાબરમતીનો વિશાળ પટ આસી પડ્યો હતો; ઉપર ધોળા દૂધ જેવી ચાંદની વરસતી હતી; નીચે જાહેરીની સુગંધ આકર્ષક અને મોદક જની રહી હતી અને ચાંદનીમાં પસાર થતી આછી વાદળીની છાયા જેવી રમરમકથા પણ મુંદર હતી.

યોગ્ય વખત પછી પૂજનતું આ ચતુર બેરુ મરણ પામ્યું હતું. હાલમાં જતાં પૂજનનો સધળો જીવનરસ ઓસરી ગયો. છોકરી જનકાને, સાર્થિકે એ ઓટલે બેઠો રહે. પેલો જૂનો લીમડો, એનો જીવનસંગાથી

જેવો હોકો, અને ભલું હોય તો એકાદ રહ્યું ખહું કુતરું. ખસ નજીક કોઈ કામ ધંધો ન હોય તેમ એ એકો જ રહેતો. સુરજ ઉગતાથી આયમતા ચુંવી, ફેટલાક પેનશનર ખાટ ઉપર હોંચ્યા કરે છે તેમ પૂંને પેલા એટલા ઉપર હોકો લઈને એકો જ હોય !

પણ લક્ષ્મી મરી ગઈ ત્યારે પૂંને નાત કરી હતી એટલે એનું દેવું થયું હતું. જમાઈ પાસેથી દેશના રૂપિયા વધુ મળે એવો સંભવ હતો નહિ, એટલે પૂંને ધીમે ધીમે કામે જવા લાગ્યો. ને મહેનત કરીને સૌનું દેણું ચૂકવવા લાગ્યો.

લક્ષ્મીને મરી ગયાં ત્રણ વર્ષ થયાં, તે દરમિયાન અનેકવાર એને બીજું ઘર કરાવવાનો પ્રયત્ન થયો. પણ પૂંને એક જ જવાબ વાળતો : ‘ના, મારાં છોકરાં દખી થાય, એની માએ મને બળાવ્યાં છે.

છોકરીને સાચવવી, મજૂરી કરવી, ને ભત્રીજાની વધુ છણકા કરતી આવે ને એ રોટલા ડીપી જાય તે ખાઈ લેવા એ સઘળી વાતથી પૂંને કાયર કાયર થઈ ગયો. આડોશીપાડોશી સૌ એને વળગ્યાં કે હવે તો તું બીજું ઘર કરી લે. એટલું છતાં એ ટકી રહ્યો હતો. જો કે હવે નાતમાં તો એની વાત પણ થાતી હતી કે જોતે પૈસે દુઃખી થાય છે. પણ પૂંને વિચાર હતો કે દેણું ચૂકવાઈ જાય, અને છોકરાં પોતપોતાને ઘેર આવનાં જાતાં થાય ને પછી કામદું માણસ મળી જાય તો વળી ઘર સંસાર ફરી માંડવો. એક વખત પૂંને મજૂરીએ ગયો ત્યારે શામડી આવળનો ભારો લઈને આવતી હતી. શામડી પાસેના ગામડાની હતી અને એટલામાં પોતાના રૂપ અને યૌવનને લીધે પ્રસિદ્ધ હતી. ઘણાએ એને દાંસડી ખાંધવા કહેવાયું હતું, પણ શામડી એક જ તોછડો જવાબ વાળતી; ‘મારે તો હથેળીમાં યુકાવે એવું શોખીન માણસ જોઈએ.’ એની મારફળી આંખ અને નવું જોડન એને પુરુષ પ્રત્યે જરાક બેદરકારીથી જોતાં શીખવી રહ્યાં હતાં. ત્યારે સ્ત્રીને પોતાના રૂપનું ભાન થાય છે ત્યારે એની મસ્તી ઓર પ્રકારની બને છે. શામડીની જરાક ભીનેવાન ચામડીની મટેલી દેહ આવી મસ્તી ભોગવી રહી હતી. પૂંને રસ્તે મળ્યો ત્યારે શામડીએ જરાક મસ્કરીમાં, જરાક બેદરકારીમાં અને જરાક, પૂંને

જેતું નાનમાં મેખાવાળું માણસ આવું મને ત્યારે એણે જોઈએ એવા વિવેકથી સદગ હયું :

‘હાં દારણે પૂંજ ?’ માથા ઉપરનો બારો નીચે ટેકવીને તે વાતો કરવા ઉભો.

પૂંજે એની સામે ઉભો રહ્યો : ‘જાડ હું બીડ વાદવા.’

‘ઉપર શમ્યું છે ?’

‘હા. હું હમણું હાં જાય છે ? બીડ વાદવા આવને ?’

‘મારે તો આવે છે બખરાત ત્યારે ત્યાં બીડ વાદવા કોણ આવે ?’

શામડી એને ચીડવવા માટે જ બોલી.

‘કેમ ? મારો શો વાંક મનો દોષ ?’

‘વાંક મનો કાંઈ નહિ,’ શામડી ભદ્રેકાથી બોલી ‘પણ તારી દાંસડી કાંઈ બાંધતું નથી, તે કાંક કહેવાપણું દરે નાં ?’ જુવાન ને રથાળી દ્વારે મારેલા આ રોણો પૂંજને છાતી સોંસરેલા નીકળી ગયો. વળી શામડી રોણો માર્યા પછી જરાક મલકી પડી.

‘મારામા શું કહેવાપણું છે ? મે હજમીની પાછળ નાન નથી કરી ! શું મેં મારી દીકરીને વળારી નથી ? મારી દાંસડી બાંધવા તો એક કહેતાં એકેતરે તૈયાર થાય છે. પણ મારે કાંઈ રપકડું ધરમાં લારીને શાકની આંખે ચડતું નથી.’

આ રૂઢકો શામડીને સોંસરેલા નીકળે એવો હતો. ‘હા, બર્ષ, હા. અમે તો બહેને કાળાં રણાં, તું કાક મદમડી લાવને.’ એટલું બોલીને શામડીએ બારો માથે ચઢવતાં ઉમેર્યું : ‘પણ પૂંજ જોને હો, રપકડી ગોતવામાં સ્થાક છેતરાઈ જ નહિ !’

અને એ નીમ સોંસરેલી નીકળે એવી મોઢક દૃષ્ટિ નાખીને શામડી ચાલતી થઈ.

તે દિવસથી પૂંજે જુદો બની ગયો હતો. શામડી જ ઉપર એવું મન મોટું હતું. વધારે તો એટલા માટે કે શામડીનો રોણો પાછો એને જ સાંપવાની એની વૃત્તિ જાગી ઉઠી હતી. આધાન પ્રત્યાધાતમાંથી હિતપત્ર થતો પ્રેમ ધણી વખત કુદરતી પ્રેમ કરતાં વધારે બળવાન, વેગમયો ને જુસ્સાબરેલો હોય છે. શામડીને પોતાના ધરમાં બેસાડીને એની સાથે

કડવીએ તરત ગુસ્સો રાખ્યાગયો, પણ એણે કશું જ ના કર્યું. દીવાલની દાથમાં રાખીને જ થંબી ગઈ.

‘આપા!’

‘કેમ દીકરી? કડવી! શું છે?’

‘આ આપણું પાણિયારું છે કાં?’

પૂંડને આ સવાલથી નવાઈ ગઈ. પણ તેણે કંઈ કહ્યું નહોતું. દા પાડી.

‘એ તો હમણું એવું છે, કડવી! તારી મા છાતનાં એ પાણિયારાનું રૂપ જુદું હતું. ત્યાં તાંબા પિત્તળની મેજ રેતી, નીચે ચૂના જેવી ગાર થાતી ને ઉપર ચિત્રામણ હતાં.’

કડવી છેક પૂંડને પાસે આવી.

‘આપા! મારે એક વાત કરવી છે. મારી માએ તમને કહેવાની કહી હતી.’

પૂંડને પથારીમાંથી ઝરથો બેઠા જેવો થઈ ગયો. તેની આંખ ભૂતકાળના પડદા ચીરીને કડવીની મુખાકૃતિમાં સચવાયેલું લક્ષ્મીનું મોં જોઈ રહી. તેના ચહેરા પર દીવાનો પ્રકાશ પડતો હતો. અને મોં ઉપર અપાર્થિવ તેજ હતું.

‘કોણે તારી માએ કહી છે?—તું આજ હવે મને એ વાત કહેવા બેઠી?’

‘આ ચૂલો જોયો?’

‘હા.’

‘અને આ પાણિયારું. આપા, એ બેની વચ્ચે મારી માએ રૂપિયા સાચવીને રાખ્યા છે!’

‘હૈં!’

‘અને મને કહ્યું હતું કે તારા આપા મંજુરી કરીને કામી આવ્ય, ત્યાં સુધી કાંઈ બતાવીશ નહિ; રૂપિયા જોઈને નવી આવડીના છંદમાં પડશે. અને તમને દબ પડશે. પણ તારા આપા દબી થતા હોય, કોઈ આબરનો સવાલ આવ્યો હોય, કાળકાળ પડે, તમારી માંદગીમાં ખપ પડે રૂપિયા **મલામત**.’

અંતરના ઉગ્ર મંથનમાં પાગો દોષ તેમ પૂંને કડવીની સામે નેઈ રહ્યો : કડવી ! તે બેઠા, આજ સંધી આ વાન સાચરી ગમી. આતું તારું ડાઘણ, એ તો તારી મા શિવાય મ્યાંયથી મલે નહિ. શું એની અનુરાઈ ! ને ને, આજ ખરે ટાણે એણે મને બચારી લીધા !

પૂંને તપારે બોલી શક્યો નહિ, તેનું અંતઃકરણ અનેક વિચારો કરી રહ્યું હતું.

એટલામાં બારણું ઉપર્યું ને વણગમને તેડીને કાનો આવ્યો.

પૂંનેને જરાક સાદું છે, એ નેઈને બન્નેને દેવે મરપન વળી કડવી પૂંને માટે શેરો તૈયાર કરી રહી હતી; ખીજે દિવસે સવારે પૂંનેએ કાનાને બોલાવ્યો. રાતમાં કડવીએ રૂપિયા દોઢસો બેંમાંથી કાઢી લીધા હતા; પૂંનેએ પોતાની પચારી નીચેથી એક રૂપિયો ફેંચ્યો : 'લ્યો કાના, આ રૂપિયો. ધી ગળ, લઈ આવો ને શેરો કરીને આજ તો સૌ ખાઈએ. બળરમાંથી પાછા ફરો, ત્યારે શામડીને જન્મવાનું નોતરું દેતા આવજો !'

સજ્જા નેને કડવીએ બાપની સામે જોયું, એની માએ બાપ્યું હતું એ જ પ્રમાણે બવિખ્ય થયું. પૂંને હવે ખીનું ધર કરશે. બાઈ, દોઢસો રૂપિયા મ્યાંથી ?

શામડી જન્મવા આવી એનું યૌવન ને રૂપ તો સૌને આંજે તેવાં જ હતાં.

સૌ જન્મવા બેઠાં.

એક તાંસળીમાં પૂંને પછુ શેરો ઉગરી રહ્યો હતો. એને વિશ્વાસ બેઠો હતો કે હવે પોને સાત્તે ચઈ ગયો છે.

'શામડી ! આજ તો મેં તમને એક વાન કહેવા બોલાવ્યાં છે !'

શરમની મારી બિચારી કડવી નીચે નેઈ ગઈ. કાનો બોલ્યો નહિ. પછુ એનું મન કુબાણું. શી વાન છે એ સૌને ખગર હતી.

'તમારે માટે મેં બલોયાં લઈ રાખ્યાં હતાં, સાડસો લઈ રાખ્યો હતો. પછી તો હું માંદો પડ્યો.'

કડવીનો અંતરત્મા કડગી ઉઠ્યો. માએ જે આગાહી કરી હતી તે જ પ્રમાણે થયું.

‘અને કાલ તો અચાનક કડવીની મા સોણામાં આવ્યાં. એવું ને એવું તાણું શરીર છે, નમણી આંખે મારી તરફ જોઈ રહ્યાં છે.’ કડવી, કાનો ને શામડી સૌ સાંભળી રહ્યાં.

‘જાણે મારી સાથે હમણાં બોલશે, પણ કોણ જાણે કેમ કાંઈ બોલ્યાં નહિ. પણ ઈશારત કરીને કહ્યું કે રૂપિયા દોઢસો મેં તારે માટે રાખ્યા છે, તે ભોંમાંથી બોદી લે. ખાઈ પીને તાજે થા. મજૂરી કરીને કામતા થઈ જ અને છોકરાંને સાચવ !’

‘હૈં !’

‘હા. સાચું કહું છું, મેં વેળુ આપ્યું, પછી જ અલોપ થયાં, કડવી મનમાં ને મનમાં હસી રહી.

‘હવે મારાથી બીજી વાત નો થાય. બસોયાં ને સાડસો પાછાં લખમીનાં થઈ ચૂક્યાં ! લખમી તો સુખડના લાકડા જેવી હતી. એની કાયા હાલી, ત્યાં સુધી અમને સોંને પાળ્યાં અને કાયા ગઈ ત્યારે પણ મીઠી માયા ભૂલી નહિ !’

કડવી બાપાની સામે જોઈ રહી. પૂંજે જાણે લક્ષ્મીને પ્રત્યક્ષ જોતો હોય તેમ બોલી રહ્યો હતો : ‘હવે તો લખમી આવી ગઈ ઘર સંભાળવા, એટલે હવે મને નિરાંત થઈ. મને મનમાં તો હતું જ કે લખમી જેવી દેવતાઈ છવ મને ભૂલે તો નહિ !’

x

માણેકચોકમાંથી પાછા ફર્યા પછી, સાબરમતીના પટમાં જલેથી ખાતાં ખાતાં પૂંજએ પોતાની આખી સ્મરણકથા કાનાને સંભળાવી : ‘માથે રાત જેવું ધાતું છે, કાના ! સાચું કહીશ હો, બાઈ ! એ દિવસની ઘડીને આજનો દી મેં શામડીને કરીને નીરખી નથી કે કેવીકે છેને શું કહે છે.’

‘અને મને સપનું બપનું કાંઈ ન મળે. પણ મનમાં ઉગી નીકળ્યું કે ને છવ, જેણે જીંદગીભર મને કાંઈ વરતાવા દીધું નહિ, એનું આટલું સંભારણું ન રાખું તો તો પછી મનખા દેહ મળ્યો નો મળ્યો.’

મેં તો નવાંનકાર બસોયાં, સાડસો, સઘળું એમને એમ રાખી મૂક્યાં.’

‘આજ હવે મને ખબર પડી કે તમારી સાસુ કહેતાં કે હું તો મુખીયાગી પાસેથી પૈસા લાવી, ચોરી લાવી, એ બધુંય ગપ, આપણે

દેખાઈ તે પોરસેલી જાન. ઉપાં ખરચ કરતાં પાતું વાળી ભેરાના નુકિત
એવો વરો કે એવું યાતું આપે ત્યારે તમારી સાસુ પાંચ પૈસા ભેગા કરી
રાખે. ૧૧ પૈસા કરીને સાચવી રાખે અને આજ દરે ખજાર પડે છે કે
એ બધુ વ સાચવી સાચવીને ખરે ટાણે જવાબ આપે એમ રાખી મૂકે.
તમારી સાસુની ચતુરાઈ તો ધાવી નથી દેડ.

‘ અને દડવીને મરતી વખતે પાસે બોલાવીને કહ્યું, ‘ દાડરી! આ
વાત તારા પેટમા રાખજો દેડ. તારો જાખ મારી પાછળ નાન કરે તો એની
મજૂરીમાંથી ભમે કરે. તારા વર પાસે વધુ પૈસા માગે તો તું ના પાડજો
અને દું જે પૈસા દેખાડું છું એ તો ખરે ટાણે વાપરજો. અમથા અમથા
જનાવીશ માં.’

‘ અને મનમા ધાતુ જતું કે તમારી સાસુ મારી ધરવખરી સમવાઈ
રહે, એવું કાઠકને કાઠકે કરતાં ગયાં દરો અને જુઓને, એમ જ થયું!
એવા કાકે મનજગના જીવ નીકળી આવે છે.’

‘ જલંખીવાળો ખાલી કામળ દગવીને પૂંત્રે બેઠો થયો ને આવે
આપે કુમના ચડને વંત્રકે રવો. સાસુરો જમાઈ મૂગે દેવે ને બારે પગે
પોતાના વાસ તરફ પાછા ફર્યા. પણ લક્ષ્મીની જીવનસુખંધ જંગલના
પવનમાર્ગે પાતું આરી રેલી હતી.

(તણખા : મંડળ-ત્રીજું)

— ૩૫૩ —

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

(ઈ. સ. ૧૮૧૮-૧૯૨૮)

[૧૮૬૭માં અમદાવાદમાં એમણે વસાવવા શરૂ કરી. સાથે સાથે જલદેરજીવનમાં પણ તે આગળ પડતો બાજુ લેતા. ૧૯૧૬માં સર થયા. સર રમણભાઈ ગુજરાતી હાસ્યરસ પ્રધાન સાહિત્યના પિતા લેખાચ છે. આ દિશામાં એમનું અદ્વિતીય દગુ પણ અજોડ રજુ છે. પણ મુખ્યત્વે રજા સાહિત્યજગતમાં વિવેચક તરીકે જાણી પામિલા એમણે કાવ્યો અને નિબંધો લેખન શરૂ કર્યા પછી નામી નાટક પણ લખ્યાં છે. આમ સર રમણભાઈની પ્રવૃત્તિ અનેકદેશીય હતી]

ચીઠી

રેખનો દિવસ હતો. અને હું ચોક્કસ દિવસે જેમી નવસકથાનું
વાચનો હતો. નોકરે આવીને કહ્યું. 'કોઈ મળવા આવ્યું છે.'
આવનારને બદલે લાવવા મેં સમતિ આપી. તેને મારી સામે પાડ
જેસાડી આપવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. તેણે મારા હાથમાં પત્ર મૂક્યો.
અક્ષર અગ્નિપ્રાપ્ત થતા અને તેમાં સડી કરનારનું નામ પણ અગ્નિપ્રાપ્ત
પત્રમાં લખ્યું હતું. "હું ગઈ સાલ આપને આમણું રોટાને મળ્યો
તે થઈ હતું. એ ચાલ વચનારા આદની તારીફ આપ્યા કરતા હતા
મ કહેડું કે તેમણે ઉપર ચાલની દુકાન છે ત્યાંની ચાલ આ બનેથી
કે કામળા લાવનારની હકીકત સાંભળી તેની દરિયા પ્રમાણે તેને
કમળા મહેરબાની કરેલા. ત્યાં કે આ મહાસુસ મારા સંગમાં છે."
પ્રથમ મારી કશ્મિયા નહોતો, અને અદલત જૂઠા એળખાણ

ઉપર બારે બોલે સુકાય છે એમ મને લાગ્યું પરંતુ નવનવમાસાત્મક પૂર્વમાહુઃ । (વાનગિરિ થઈ એટલે તરત ચૈત્રી થઈ જાય છે) એ રથુચંડાનું વચન લક્ષમાં લઈ પણ લાવનારને તેની હકીકત કહેવા મેં કહ્યું તે બોલ્યો.

“મારા બાણેજ છગનલાલ માટે વહીવટદાર સાહેબ વધારે ખર્ચાની જગાની બજામણ નથી કરતા. છગનલાલને આ જગાએ અહીં વસે થયાં અને વસ્તીપત્રકમાં પિંડરાના મહોલ્લામાં એને ગણો ખાતી પડેલી. પણ છગનલાલ રસવત ખાય છે એમ નોંધણી કામદારે વહીવટદાર સાહેબના મનમાં ખોટા વહેમ ઘાડ્યો છે, પણ નોંધણી કામદારની મરજી એ જગા પોતાના બાઈબંધી અમથાલાલના દીકરા છોટાલાલને આપવાની છે. બહારથી એમ ખતાવે છે કે અમથાલાલ સાથે મારે બાઈબંધી નથી. પણ નોંધણી કામદાર અહિં આવ્યા પહેલાં સાવલીમાં હતા ત્યારે અમથાલાલના ઘરથી ત્રણ ઘર છેટે રહેતા હતા. એ કહે છે કે હું ત્યાં ઘર છેટે રહેતો હતો તે ખોટું છે. ત્રણ ઘર છેટે રહેતા હતા એવો પુરાવો હું આપ સાહેબને બતાવું.”

મેં કહ્યું, “મારે એવો પુરાવો શું કામ જોવો પડે?”

“વહીવટદાર સાહેબની ખાતરી કરાય કે નોંધણી કામદારને અમથાલાલ સાથે બાઈબંધી છે.”

“તમારે તેમની ખાતરી કરવી હોય તો તમે કરો.”

“નાયબ ફોજદાર સાહેબને પૂછશે તો તે પણ હા કહેશે.”

“શાની હા કહેશે?”

“સાવલીમાં અમથાલાલના ઘરથી ત્રણ ઘર છેટે નોંધણી કામદાર રહેતા હતા તેની. ઊંટની ચોરીની તપાસ કરવા નાયબ ફોજદાર સાહેબ ત્યાં ગયા હતા. રાવળીઆનું ઉંટ હતું અને બજારીયા ચોરી ગયા એવું ચારણ લોક કહેતા હતા.”

“આ બંધી હકીકત મને કહેવાની શી મતલબ છે?”

“વહીવટદાર સાહેબ ઉપર અ.પ. સાહેબ ચીફી લખી આપો કે છગનલાલ રસવત નથી ખાતો અને બચરવાળ છે, તો એની બજામણ કરે.

“કયા ગામના વહીવટદાર અને તેમનું નામ શું?”

સીંદૂની પ્રાર્થનાએ મામ અને નામ કર્યું.

એ દેખી “પણ હું એમો આદેશને યોગ્ય જાનો નથી. તેમ દિવસ એમને મળેલા નથી.”

“પણ આપને તે એ નામે યોગ્ય જાના દેખા. આપનું નામ તો જાણીતું છે. એટલે લખી આપો કે ઇમનસાક્ષ દેશવત નથી ખાત્રી અને બચરાણ છે માટે બચામન કરીને તો તો મરીત ખાત્રીનું કામ થયું.”

“હું ઇમનસાક્ષને યોગ્ય જાનો નથી. એ મામે હું કેઈ દિવસ આપને નથી. તો હું શી રીતે દર્દી શકું કે એ દેશવત નથી ખાત્રી? એ બચરાણ છે તે બચરાણ તો નામે વહીવટદાર સાદેજ આમળ એનાં ડોકરોને સર્વ વર્તી દેખા કરાવે. એ કાંઈ એના ડોકરો રહેવાં છે?”

“નોંધની કામદાર ખાત્રી વહેમ પાડ્યો છે તેથી એ મામે જાણ છે.”

“જેમો બાઈ, હું તમને નથી યોગ્ય જાનો, વહીવટદાર સાદેજને નથી યોગ્ય જાના, નોંધની કામદારને નથી યોગ્ય જાનો, ઇમનસાક્ષને નથી યોગ્ય જાનો. હું આ કામમાં શી રીતે વચ્ચે પડું?”

“અમમસાક્ષની બધી ખટપટ છે. હાથસાક્ષને જગા આપવા માટે એ અમમસાક્ષના કાન બહેરે છે. ઊંટની એરીના કામમાં પણ એણે ખટપટ કરવી. એનો કાંઈ કાંઈ પણ ખટપટીઓ છે.”

“તેમા માટે શું?”

“આવિદસાક્ષનાઈ એ આપને કામગીરી લખી આપ્યો છે. આપ શિવાય માટે બાઈ આપાર નથી.”

“આવિદસાક્ષનાઈ સાથે મેળાપ થવાનું મને થાત રહ્યું નથી. પણ, મને એમણે નખાયો તે મહેરબાની કરી છે. તમે એમના શા સગા થાઓ?”

“એમની દીકરીના દીકરાની સમાઈ મારા મામાની છોડી વેરે થવાની છે.”

“તમરી દર્દીકર મેં માંમગી લીધી. હું સીંદૂની લખી આપી શકું તેમ નથી.”

“પણ આદેશ મારો બાહેજ દેશવત ખાત્રી નથી અને બચરાણ છે.”

“તે નામે નથી.”

“ચીઠ્ઠીની વાત કરશે જ નહિ. દોને જાંચ કરો.”

છગનલાલના પ્રામાણિકતાના વિશે અને અભેદના કૃત્યો વિશે વચ્ચે આગ્રહનાં વચનો સાંભળી મારે એ માનુસને આખરે વિશ્વાસ કરવો પડ્યો.

નવલકથા આગળ વાંચવી મેં શરૂ કરી. પણ અડધું પાન વાંચ્યું એટલામાં તો બીજાને મળનાર આવી પહોંચ્યો. તેણે આપેલા કાગળ કું વાંચતો હતો. એટલામાં તેણે પાટ ઉપર બેઠા બેઠા ડાકું કરી તથા લાંબો હાથ કરી ખુમો પાડી કે જગામાઈ! આવોને! ભગામાઈ આવોને! મગામાઈ આવોને! એમ કહી ચારણે ઉમેલા પાંચ છ માણસોને તેણે ઓકમાં બોલાવ્યા. અને તેઓ આવી તેની જોડે પાટ ઉપર બેઠા. મને આપેલો કાગળ મારા ઓળખીતાનો હતો. તેથી આ મદાસચને મેં સરકાર ગણી આગમનનું કારણ પૂછ્યું. પ્રથમ આવનારે કહ્યું, “અમારા ગામમાં સરકાર સુધરાઈ ખાતુ કાઢે છે.”

મેં કહ્યું, “બહુ સારું.”

બધા બોલી ઉઠ્યા, “શું બહુ સારું? કર નાખે તેથી અમે બધા વેપારી માર્યા જઈએ.”

“ગામમાં રસ્તા થશે, દીવાળત્તી થશે, નિશાળ નહિ હોય તો નિશાળ થશે, દવાખાનું થશે. એ બધું કંઈ કર નાખ્યા વગર થાય?”

“અમારે તો એમાંનું કંઈ ના જોઈએ. નિશાળ તો હોય છે તે સરકારને બંધ કરવી હોય તો બંધ કરે. છોકરા નજીકને ગામ જઈ લાણ્યો. પણ સુધરાઈ ના જોઈએ. અમારું ગામ તો ખાડા ટેકરાવાળું છે. તેમાં સુધરાઈને શું કરવી છે? આજ લગી સુધરાઈ વિના ચાલ્યું અને હવે સુધરાઈ શા માટે કાઢે છે?”

“એ બધું મને શા માટે કહેવા આવ્યા છો?”

“દિવાન ઉપર ચીઠ્ઠી લખી આપો કે અમારા ગામમાં સુધરાઈ ના કાઢે?”

“એમ શી રીતે બને? રાજ દિવાન સાહેબને ચલાવવું અને કે અહિં બેઠો બેઠો ચીઠ્ઠીઓ લખું કે આમ કરજો અને આમ કરજો! રાજવહીવટના કામમાં માથું મારવાનો મને શો હક?”

“આપ દીવાન સાહેબને લખો કે આ ગામ સુધરાઈ કાઢવા સરખું નથી. સુધરાઈથી ગામમાં ખટપટ મગશે માટે સુધરાઈ કાઢવી ન જોઈએ.”

“દિવાન સાહેબે તમનીજ કરીને અને કાગળો વાંચીને જે અભિપ્રાય બાંધ્યો હોય તે મારી ચીઠ્ઠીથી ફેરવી નાંખે એ આપની આગવી વ્યાજખી છે? જેને માથે રાગની જવાબદારી હોય તે નક્કી કરે કે ફલાણું પગલાં લેવાં કે ન લેવાં. હું એમાં મારો અભિપ્રાય આપી શકું નહિ.”

“બાઈએ તો કહ્યું કે તમે જશો એટલે ચીઠ્ઠી લખી આપશે.”

“મારે કેવી રીતે વર્તવું એ નિર્ણય કરવાની થોડી ધણી છૂટ તો મને ખરી કે નહિ.”

“એ ગામમાં સુધરાઈ સ્થપાયાથી પડવાનાં દુઃખ વિષે અનેક કલ્પનાઓ સમજાવી ડેપ્યુટેશન ધણી આનાકાનીથી વિદાય થયું.

નવલકથાનું પાતું હું પુરું કરી રહ્યો એટલે એક વહેરાને લઈ એક માથુસ આવ્યો. તેણે કહ્યું, “—બાઈએ કહ્યું છે કે આ વહેરાજીની હજીકન માટે એને ચીઠ્ઠી લખી આપવા જેવું છે.” સંદેશો કદી તે આવતો થયો અને વહેરાજીને બક્ષીસ રૂપે મકનો ગયો. વહેરાજીને પૂછતાં માલમ પડ્યું કે કોર્ટમાં તેની અપીલ આવવાની હતી, તે કોર્ટના ન્યાયાધીશ પર ચીઠ્ઠી જોઈતી હતી. મેં કહ્યું,

“ઈન્સાફના દામમાં ચીઠ્ઠી અપાય નહિ.”

“એ બી એવી ચીઠ્ઠી માંગુય કે ઈન્સાફ કરજો.”

“એઓ સાહેબ હમેશા ઈન્સાફ જ કરે છે ત્યારે ચીઠ્ઠીની જરૂર શી?”

“ફક્ત જમની અને દાખી આંખ જેતલો ફરક રાખે એવથી મારી અરજ છે.”

“મનલખ કે મારે લખવું કે આ વહેરાજી તરફ પક્ષપાત કરી ઝેરઈન્સાફ કરજો.”

“નહિ સાબ. આડમ જાટને દાખી જમનીમાં ફરક કરવો પરે છે.”

“ઈન્સાફ કરનારને તો જેવું ખરું હોય તે જમણા અને જેવું ખોટું હોય તે ડાબા. તમારું ખોટું જણાય તો પણ ન્યાયાધીશ તમને જમણા ગણે એવી બસામણ શી રીતે કરી શકાય?”

“બાઈએ ટા. કહ્યું કે રમને જરૂર ચીઠ્ઠી લખી આપસે.”

“એઓ માણસ તો થલુ મોટા માણસ છે. એમણે આવી બધાનું કરી તે થલુ નવાઈ લાગે છે. પણ ઈન્સાફના કારણે આપણીયારે હું કરી ચીકી લખતો નથી કે બહામણુ કરતો નથી.”

ડાળા જમણી આંખની પીલસુરી અને અનેક પ્રકારે કરી કરીથી સમજાવી વહોરાઈ ઘણી નામરહસી વિદ્યા થયા પરંતુ નવસકળ આગળ વાંચવાનું મારા નસીયમાં નહોતું. મારો જના વખતનો જાગૃતિનો અને સરકારી નોકરીમાંથી અસ્તરફ થયેલો એક કારકુન તરત દાખલ થયો. તેની અસ્તરરીના હુકમમાં રહેલી બૂલો વિંગ વિસ્તારી વિવેચન તેણે અને અનેક વાર સમજાવ્યું હતું. અને તેની પુનરુક્તિ માટે હું સફળ થયો. પરંતુ હવે તેણે જુદી દિશામાં વધારા વાળ્યું હતું. તે બોલ્યો.

“મારી પ્રથમની નોકરી પાછી મેળવવાની માથાકુટ મેં મૂકી દીધી છે. અને બીજી નોકરી મળે તો અસ છે. તમે મારા છોકરાને નિશાળમાં નોકરી અપાવી પણ ઈન્જનેર ખાતામાં નોકરી માટે મેં અરજી કરી છે. માટે ઈન્જનેર સાહેબ ઉપર અને ચીકી લખી આપો કે એમના ખાતામાં જો નોકરી મારા લાયક હોય તો મને રાખે. અને ઈન્જનેર સાહેબના ઉપરી સાથે તમારે ઓળખાણુ હોય તો તેમના પર ચીકી લખી આપો અને વસુલાત ખાતાના મોટામાં મોટા અધિકારી સાથે તમારે પિછાણુ હોય તો તેના પર ચીકી લખી આપો કે તમારા તાબાના સૌ અધિકારીઓને બહામણુ કરજો કે રા. ૭૫ ની જગા ખાલી પડે ત્યારે પહેલી આ માણુસને આપે. અને જંગલખાતાના ઉપરીને તમે ઓળખતા હો તો તેના ઉપર ચીકી લખી આપો કે ખાલી પડતી જગા આ માણુસને આપજો. અને હાલ જગા ખાલી ન હોય તો નવી જગા કહાડી આપજો. તમે લખશો તો જરૂર નવી જગા કહાડશે. મીઠા ખાતાના ઉપરીને તો તમે ઓળખો છો માટે તેના પર ચીકી લખી આપો કે મારો માણુસ છે માટે આને જગા આપ્યા વગર ચાલે તેવું નથી; કોઈ એમની વિરુદ્ધ કહે તો સાંભળશો નહિ.”

“તેના કરતાં હું તમને ગવર્નર જનરલ પર ચીકી લખી આપું તો કેમ?”

“શી ચીકી લખી આપશો?”

“ચીટ્ટીમાં એમ લખું કે આ માણસને સરકારી તીન્નેરીમાંથી એક લાખ રૂપિયા આપજો. કેમકે નાણાં વિના એ બહુ દુઃખી થાય છે.”

“તમારે મન તો મસ્કરી છે પણ અમે કામધંપા વગર હેરાન થઈએ છીએ.”

“સારે તમે જૂઠા જૂઠા અમલદારો પર મારી પાસે અણધારી ચીટ્ટીઓ લખાવી મારી દાંડી કરવા પ્રયત્ન કરો છો, એ તમારા ખ્યાનમાં નથી આવતું ? એવી માગણી હું કરું તે તેઓ સ્વીકારી શકે ?”

“માગણી કરવામાં તમારું શું જાય છે ? મારું નસીબ સારું દશે તો કોઈ જગ્યાએ જોગવાઈ થઈ જશે.”

“તમારે મન તો એમ કે વાગે તો તીર નહિતર ટપો ! હું મુરખ ગણાઉં તેની તમને ચિંતા નથી.”

“સાહેબ, આટલી ઉમરે મારી નોકરી માર્ક દરે હું શો ધંધો કરું ? બરતરફ થયેલા માણસને નોકરીમાં રાખવા કોઈ ખુશ ના હોય એ શું વાજબી છે ? પરમેશ્વરને કોઈ કહેનાર નથી કે એ લોકોને આવી કુલુહિ કેમ આપે છે ?”

“મને એવો વિચાર આવે છે કે બહુ મૂકી તમને પરમેશ્વર પર ચીટ્ટી લખી આપુ કે ‘આ માણસને સ્વર્ગમાં દાખલ કરજો. એણે કોઈ પુણ્ય કર્યું તો મારા જલ્જલામાં નથી, પણ એ મારો ઓળખીતો છે.’ પછી તમારે આ દુનિવાની વાતોની કોઈ પરવા ન કરવાની નહિ. અને તમે સ્વર્ગમાં જઈ તમારા થએલા અન્યાય વિશે પરમેશ્વર સાથે સવાલ જવાબ કરજો.”

“હજુ તો મારે ધણું જીવતું છે. રસ્તો ખેદનારા મનુરોની હામરી લખવાની દગમી નોકરી મને મળે તેવી ચીટ્ટી લખી આપો જિતલે બસ છે. હું રસ્તન લીધા માટે બરતરફ થયો નથી પણ વગર રજાએ જેરહાજર રહેવા માટે બરતરફ થયો છું એટલું ચીટ્ટીમાં સમજાવજો.”

ચીટ્ટી લઈ તે વિદાય થયો. પણ, સૂર્ય આથમે ને ચન્દ્ર ઉગે તેમ તેની પીઠ અદમ્ય થઈ ને તરન એક કંદારી દાખલ થયો. તેણે એ-ચુનિસિપાલિટીના નિયાળનું મકાન બાંધવાનો કોન્ટ્રાક્ટ રાખ્યો હતો. પણ બાંધકામમાં સુનાને દેશાણે હાથે વાપર્યું હતું. છટા પાકી લાલને બદલે

આમરસી વાપરી હતી. લાકડાં મલગારી સાગને બદલે વલસાડી સાગ વાપર્યાં હતાં. પાટિયાં આખાં ને બદલે ફાટવાળાં વાપર્યાં હતાં. વળીઓ ઓછી જડાઈની વાપરી હતી. અને રકુને બદલે ખીલા વાપર્યાં હતા. પાયા શરત પ્રમાણે ઉંડા કર્યા નહોતા; એવા કારણથી મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી કોન્ટ્રાક્ટના પૈસા મળતા નહોતા.

મેં પૂછ્યું, “મ્યુનિસિપાલિટી આ વાંધા કાઢે છે તે ખોટા છે?”

“ખીજા અદાવતીઆ કંટ્રાક્ટીઓની નનામી અરજીઓ પરથી મ્યુનિસિપાલિટીએ આ વાંધા કહાયા છે.”

“પણ કોઈએ આ વાંધાના ખરાખોટાપણા વિષે તજવીજ કરી છે?”

“સરકારી ઈજનેર ખાતાના ઓવરસિયરે મ્યુનિસિપાલિટીના લખાણ ઉપરથી તજવીજ કરી છે.”

“તેમણે શો રીપોર્ટ કર્યો છે?”

“તેમણે તો લખ્યું છે કે મકાન તદ્દન રદ છે અને પાડી નાખવું જોઈએ.”

“એટલે આ વાંધા એમને ખરા લાગ્યા છે?”

“હા, પણ મારા અદાવતીઆની ખટપટથી આ કામ ઉભું થયું છે?”

“કામ ઉભું થવાનું કારણ ગમે તે હોય પણ તમે કોન્ટ્રાક્ટ પ્રમાણે બાંધકામ કર્યું નહિ અને નાણું મકાન કર્યું તો તમને મ્યુનિસિપાલિટી નાણાં શી રીતે આપે?”

“સાહેબ હું માર્યો જાઉં છું. મારે માલ માટે વેપારીઓનાં બીજા સુકવવાનાં છે અને ફીડીઆ સુતારના રોજ સુકવવાના છે. મ્યુનિસિપાલિટી પૈસા ન આપે તો હું શી રીતે નાણાં પતાવું?”

“કપટ કર્યું તો તેનું ફળ ભોગવો.”

“કપટ શાનું? બધા કંટ્રાક્ટીઓ એમ જ કરે છે. એ તો છીડે ચઢ્યો ને ચોર. કંટ્રાક્ટ પ્રમાણે બધું કામ કરે તો કંટ્રાક્ટીઓ કમાય શું? વચમાંના નાના નોકરોનાં મન મનાવવાં પડે અને હરીફાઈમાં કંટ્રાક્ટની રકમ તો ઓછી ગણવી પડે. ચક્રમપોશી વિના ધંધો ચાલે નહિ.”

“એ નીતિશાસ્ત્ર તમને સુચારુ દે. પણ હું આ કામમાં શું કરી શકું?”

“ મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી સાહેબ કપર આપ ચીટી લખી આપો તો મારું કામ થાય.”

“ એવી ચીટી લખી આપું કે મ્યુનિસિપાલિટીનું હિન જગાડી આ માણસને નાણાં આપજો ? ”

“ સેક્રેટરી સાહેબ તો ધારે તે કરી શકે.”

“ શું ધારે ! તમારા બાંધકામ માટે મંજૂરેર ખાતાએ રીપોર્ટ કર્યો હતો, એમણે પોતે રીપોર્ટ કર્યો હતો, સરકારી જોવરસિયરે રીપોર્ટ કર્યો છે, તે છતાં તમને નાણાં આપવાનું શી રીતે ધારે ? ”

“ તેથી શું ! ”

“ એ તુમાર મુખ થઈ જાય તો હું બીજા મારા રીપોર્ટ મેળવી શકું.”

“ સેક્રેટરી સાહેબને દગો કરવા ચીટી લખું એવી મુયના કરતાં શરમ નથી આવતી ? ”

“ સાહેબ, હું માર્યો જાઉં છું, બચરવાળ છું, મરીબ માણસ છું. આપ બલામણ ન કરશો. પણ ચીટી લખી આપો તો બસ છે. હું તે ચીટી લખીને સેક્રેટરી સાહેબને આપીશ. ચીટીમાં ગમે તે લખજો.”

“ ગમે તે લખીશ તો ચાલશે ? ”

“ હા સાહેબ.”

“ તોટપેપર લઈ તે પર મેં ચીટી લખી આ પ્રમાણે વાંચી સંભળાવી :

“ આ ચીટી લાગનાર જે માગણી કરે છે તે એવી અધટિત છે કે હું તેની બલામણ કરૂં જ નહિ પણ ગરજવાનને અક્રમ નથી હોતી અને સ્વાર્થથી અંધાપો આવે છે તેના નમના તરીકે આ માણસને આપની પાસે મોકલું છું. એ કહેશે તેથી આપને કોઈ અદશે પણ કામના બોજમાં રમુજ પણ થશે.”

“ ને બોલી ઉઠ્યો, “ સાહેબ ! આવી ચીટી ! ”

“ તમે તો કહો છો ને કે ગમે તેવી ચીટી લખશો તો ચાલશે.”

“ ગમે તેવી એટલે મને ગમે તે રીતે કાપદો કરે તેવી.”

“ હવે તમે અર્થથી માલ્યા જાઓ, નહિ તો તમે કરવા ધારેલા જા વિરૂં પોલીસને બબર આપીશ.”

"ဒို့သီ သမုဓိ သမုဓိ, "သို့ သမုဓိ" သတ် သမုဓိ သမုဓိ.

ગ્રામીણ પ્રાચીનતાની 'સેવી' તામ્ર પાત્રી ગણાવવી, તેથી જોઈ
પડતી આવે. ધર વારે આપણા જોઈ, વચ્ચેના મળવાનું જોઈ. ગરુડ
ગોત્રીઓ કાપણ આવે, લેખારની પાત્રીઓમાં ગરુડ પડ્યા આવે. કાંઈ
આશયું મુક્યા દેવા આવે તમેરે તમેરે હાથ કરવા આવે બાળકપણે
ગ્રામીણો માગનારા એક પડતી એક આપણા જ ગણા. અને કાંઈ પડતો કે
મારે આશયું કોઈને પાત્રીનું આપું તમે કે "આ દેશનું મળવાનું આપણ
છે." તે આવે હું ગોપાલે જઈને તમે આપણા ગણા એનું પાત્રીનું વિનાયું
આપ્યું નહિ. પ્રાચીનતા આપણા રાણી હતી કે આપણે કદ કે તેથી
આપણે કેવાશે, નવગ્રામી ગંગાશે, અને કદાચની પાત્રી કાંઈ દેવાશે. કે
પંચી આપણા અર્થ ગઈ. અર્થાત્ત થયો તમે તમારે રા. મળવાનું
'વસન્તવિજય'માંના એક શ્લોકમાં આપણા શબ્દ પડતી હું કુચ્ચારના કાચે

“દેસી બની બંધી અટિ ઝીઝીમાં દાસ જામ છે !

હાય ! એક જ આ મારા દેશમાં કેટલા થાય છે.

ચીઠી લખી આપવાનો દફતર ડાઈને વેચાનો કોયે કોય તો એ
પૈસા માટે 'કુલ અમરામ ન દાવે' 'અધર' વેચાણ કરી આપવા હું
ખુશી છું.

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શી

[જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૬માં-દરનુચમાં. ૧૯૧૩ માં એલેગેટની પરીક્ષા પાસ કરી મુંબાઈમાં સમર્થ પાઠશાળા અને રાજકીય નેતા તરીકે કાર્ય પામ્યા. સાહિત્યસંસ્થાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તેના પ્રમુખ છે. ૧૯૨૧માં શ્રી. લીલાવતી સાથે પુનર્લગ્ન થયું.]

એક સમર્થ નવદશકાર અને અત્યંત નાટ્યકાર તરીકે ઓળખાય છે. એમની અનેક બાવનાઓ એમણે પોતાના નિઃસ્વેચ્છાતરે લખી કરી છે. વિવેચન સાહિત્યને ખેડવા પણ એમણે અવાગ મમ લીધો છે એમની દંપતીવારોએ નવસિદ્ધિઓ નામનાથી સમદ્રવ્યે પ્રગટ થઈ છે.

સુખતાલનો નાટ્ય, રોમની વસુધાન, પૃષ્ઠી-વસ્ત્રમ (નવલકથાઓ), પૌરાણિક નાટકો, સામાજિક નાટકો, દોષપ્રમુદા, સુવસ્થામિનીદેવી (નાટકો) એ એમના મુખ્ય કાવ્યો છે.]

ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ

દેશભાવનાની રાત્ર કરતા તેા જપા શુર છે. હાઈ લોકસાસનની વાતો ફરી નેથી અપ્રજાતું દુરાગ્રિમાન અને જ્ઞાતિ-અગ્રિમાન હોડી દેવાં નહિ જ. એ-કે-વ મેળ ના પાડુ-પ્રસન્નનીય છે. "મનુજ નમ્નુ દેસુ કસક" છે. તેા પાડુ ન મનુજાસકનુ કુટુબ અપ દોષથી નહિય દોષ તેા શો પાંચિક અપો, અપ નુ જ અ.મ. ૫૬. એન્ડાર પેડીના વાતો કરે છે. મુગટો તેા .૮ નુ .૧ અપ્રાપ્તમાન. સ.પ્રા.ની અને અપ્રાપ્ત એવનો હન્દે અપ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત! અપાર સુમતિનુ વસપરપરાનું મૌરવ એકાએક અને

બ્યારે દ્વાડામાં ત્રણ ત્રણ વખત તરડી થઈ, નામ અને
 માટે પેદીધર 'ભગ્નેયમ ગોત્રોત્તમોદે' કરી બાલકામાં
 પુત્રો હતા તેનો ચોખ્ખો દીવા જેવો પુરનો
 જેમ કોઈ નદી જમીનમાં થઈને, અથવા જાડપાનથી
 અને દેખાતાં ન દેખાતાં છતાં આખરે ખર્ચતમાં જ એવું
 માનીએ, પેદીનામું બોવાતાં-મૂલાતાં. બ્યારે મળ પુરુષ
 શકીએ; બ્યારે તે અત્રિ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશને
 ભરથાર હોય; અને બ્યારે આમ બ્રહ્મા મુખીનો
 ચોક્કસ થાય, તો પછી કોની મગદુર છે કે મુમતિશંકરનું
 વાસ્તવિક નથી એમ કહેવાની દિમત કરે? આ ચોક્કસ
 ચીનના પદ્મવટ રાગના પણ વંશગૌરવનો હિસાબ નથી.
 મુમતિનાં કોઈ અને કાકાને અત્રિ સંબંધી વાત કરતાં મામળો
 તો એમ જ લાગે કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ને મહેશને અનમયાએ
 સંતાણ્યા ત્યારે મુમતિનાં કોઈ અને કાકા બારણા પછાડી ભરખ,
 દાદીનું પરાક્રમ નિદાણી રહ્યાં હશે. અને બ્યારે કોઈ
 સમર્પિનું સાત સોપારી મૂકી આવાદન થવું ત્યારે મુમતિના
 વિમતિશંકરની છાતી એક વદેત ઉઘી આવતી; અત્રિ બનેલા
 ચંદનના ચાર વધારે જાંઠા અને પુલની એ મોટી પાંખડી ચાચા
 તે રહેતા નહિ; તે ઉપરાંત તરત જ આમતેમ મગદુરીમાં
 ધીરમતી કોઈની સામું જોઈ "અત્રિ-સોપારી" દેખાડી આ
 દાદા એવું કાંઈક નજરથી સુચવતા.

પણ જો કુલગૌરવનું કારણ આટલું જ હોત તો તેમાં
 બધી નવાઈ નહોતી; કારણ કે બ્રહ્માના ઋષિપુત્રોથી જ
 બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ થઈ છે; અને બાકી બીજા દેશોમાં તો
 આંગળીએ આણેલા પુત્રોથી થઈ હોવાથી, આપણા સદ્ભાગ્યે કુરુ
 બારેબાર સ્ત્રીથી જ આવેલા એ વાત સિદ્ધ છે. પણ
 ગર્વનું કાંઈ બીજું પણ કારણ હતું, અને એમના કુટુંબીઓ
 માનભર સાદે જ તે જણાવતા, નહિ તો માંહોમાંહે સમજતા હતા.
 તો જાણે એમનામાં મતિ ન હોય તેમ છોકરા અને છોકરીઓ

નામ પાછળ “મતિ” રાખવામાં આવતું; મુમતિના કાકા વિમતિ, ફાઈ ધીરમતિ, બાપ રાંડરમતિ, વગેરે વગેરે. કારણ એમ હતું કે એમનો પૂર્વજ “ગૌમતિ” ઘણો પ્રનાપશાહી ધર્મ ગયો હતો; અને તેના વંશ જ ખીજા બધા કરતા કોઈ અજ્ઞ રીતે ચડતા હોય તેમ બધા વર્તતા. એમને ત્યાંનાં બધાં અનકાઈ અને રાંધમાં રહેતાં; એમના કાકાઓ ન્યાતમાં, અમરાનમાં વરપોડામાં આગળ આગળ ચાલતા; એમની ફાઈઓ કુટવામાં, ફટાણાંમાં બધા કરતાં જુદે જ રાગે અને જુદી જ તીખાશથી રસ બેળતાં; એમના હોકરાઓને ખીજાની જોડે રમવા દેવાની સખ મનાઈ હતી. નિશાળોમાં માસ્તરને ચોક્કસ દુકમ હતો, કે, ખમરદાર અમારા હોકરાને ખીજા સાથે બેસવા દીધો કે ફરવા દીધો તો! કારણ કે, તેઓ “ગૌમતિના પેટ”ના હતા. એમના કુટુંબનાં બધાં ઉચી મોર જેવી કોપી કરી ચાલતાં. અવારનવાર વાત કરતાં “હું ગૌમતિ પેટનો હોઈ તો” આમ અને તેમ કહ્યો કરતાં. વારંવાર “ગૌમતિ”નું કુળ લખવાનો ધાક બધાથી વધારેમાં વધારે દેખાડતાં.

મુમતિ નાનો હતો ત્યારે તેને બહુ ચીડ ચડતી, કારણ કે “ગૌમતિ” કુલોત્પન્ન થયા છતાં એનામાં તેનો વા જરા ઓછો હતો. સમજ નહોતી પડતી કે એનામાં જેવું શું છે કે ફળીઆના હોકરા જોડે ન રમાય, નિશાળમાં સાથે ન બેસાય, તેની સાથે ન ચણા મમરા ખવાય ને ન વરસાદમાં ઝીલવા જવાય. ધીરમતિ ફાઈ અને હુરમતિ ફાઈ બે એને બહુ ધમકાવતાં, અને “ગૌમતિ” કુલકથંક ઉઠવાની આગાહી આપતાં. તેમાં હુરમતિ ફાઈમાં કુલાબિમાન ધણું સતેજ હતું. તેમનો ધણી જીવતો હતો. પણ સાસુ અને વર જોડે સાત વર્ષ મુધી પોતાનું કુલ મોટું છે એમ અનેક વાદવિવાદો કર્યો પછી પણ તેઓની મોખામુદિ “ગૌમતિ” કુલની મદત ન સમજી શકી; અને તેવાં છીછરડાં લોદા જોડે રહેવા કરતાં કુલદીપિકા હુરમતિ ફાઈએ જીવતા ધણીએ રંડપો વેઠી, પિયરમાં બાકાની જીન્દગી પુરી કરવાનો આગ્રહ આપ્યો હતો. ધણી વખત ફાઈને મુમતિ પૂછતો કે કેમ ફલાણું નહિ કરું? પૂછતાં જ ફાઈઓનો મિલજ જતો; હોકરાની કુબુદિનો નાશ કરવા માટે ઈશ્વર પાસે ચાલના રૂપે

તેમની આંખો આકાશ તરફ ફરતી, અને જાન જાણ ને પહેલે પહેલે કાંઈકો પૂજનની ઝોરડી તરફ આંખો કરતી, અને એમ કંઈકે કંઈકે કારણ હતું.

પૂજનની ઝોરડીમાં કાંઈ અઘડનું નેહ નહોતું. “ગૌમતિ” નું નજર દેતાં જ્યાંની નજર તેના તરફ જતી, ત્યારે “ગૌમતિ” પણ કહેતું ત્યાં જોણ હોય તેમ તેનો ત્યાગ લાગતો, અને ત્યાંનાં જોઈ જ કિર્તન-સંકલ્પ વડે યોગ્ય-ધરતાં મોટાં મેળાં થતાં, જોઈએવાને ઝોરડીમાં પૂજતાં, અને ધીમે ધીમે ફરી જ્યાં પૂજનની ઝોરડીમાં જઈ જાયને તેમજ પાસપાસ સુમતિને તે શું છે એ જોવાનું થતું તેમ જાણ થતું; પણ કહેતાં હકમ તોણ તેમ નહોતું. ત્યારે તે મોટા ઘણે ત્યારે તેને જાન કહેતાં જાણી કે પૂજનની ઝોરડીમાં “ગૌમતિ” દાદનાં પહેરેલાં કપડાં, સુગંધ અને શણગાર છે. અને કુટુંબમાં જોયી પણ કહેણી હતી કે જ્યાં સુધી એ વસ્ત્રાલંકાર આમ રહેશે ત્યાં સુધી કુટુંબની મદનામાં કાંઈ વધારો કરવો પડનાર નથી. ત્યાંના કોઈકે ગમે તે કહેતા, પણ તેજોમાં પણ કાંઈ દંતકથા ચાલતી; અને તેથી “ગૌમતિ” કુલતિલકોને ઘણું માન મળતું, અને યજમાનો દક્ષણા પણ સારી આપતા. ધીમે ધીમે કોઈકોએ એને સમજાવ્યો કે ત્યારે આવીસ વર્ષ પુરાં થાય ત્યારે જ “ગૌમતિ” દાદનો પહેરવેશ જોવાનો લાજ પહેલી વખતે દરેક જોઈકાજોઈકીને મળે.

સુમતિ જેમ જેમ મોટા થતો ગયો તેમ તેમ તે પણ કુલતિલક નીવડશે એમ લાગ્યું. એનું માથું આકાશે ગયું, એનો સ્વભાવ અત્યે થયો, એ પણ “ગૌમતિ”ના પેટને વારંવાર સંબોધતો થયો. આવીસ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી પૂજનની ઝોરડીમાં જવાય એમ નહોતું; પણ કુલતિલક ઘોડા દોડાવી શો રેશમી પહેરવેશ, શાં ચમકતાં જવાહીરો, શો લગ્નકાળે શિરપેચ, શી વૈજયંતી માલા અંદર પડ્યાં હશે, તેનો વિચાર કરતો. તેણે મનમાં ધાર્યું કે જરૂર “ગૌમતિ” દાદા વિક્રમ કરતાં તો એ ત્યાર દરજ્જે મોટા હશે જ. અંગ્રેજ ભણવા માંડ્યું ત્યારથી મેટ્રીકમાં ચાલતા રૂપીઆ રૂપીઆના હિન્દના ઈતિહાસો લઈ લઈ લીટીએ લીટીએ “ગૌમતિ” ગ્રન્થ જોળવાનો તેણે પ્રયાસ શરૂ કર્યો, તે પ્રયાસ મેટ્રીકમાં આવ્યો ત્યારે પુરો

થયો; કારણ કે તેને સમજ પડી કે કપીઆના ઇતિહાસો તો અપૂર્ણ હોય છે. પાછી શ્રદ્ધા ખેડી અને નિરાશાના પુસ્તકાવધમાંથી “મિત્ર”નો ઇતિહાસ ઘેર લાવી લીટીઓ તપાસવી તેજે શરૂ કરી.

એક સજ્જમાનની ખોટી સલાહથી મુમતિને કોલેજમાં મકવાનો નિઃશ્વય થયો. ખોટાં મમાં બ્રહ્મચાર હોવાને લીધે યજ્ઞમાનોને લાં મુમતિને મકયો, અને પોતાની ગાતિ અને કુલશુદ્ધતા સાચવવા સાથે પેટને અથે અર્ધર્થ પાશ્ચાત્ય કેળવણી લેવી નેજે શરૂ કરી. અંગ્રેજ કેળવણીની અશુદ્ધતાએ મુમતિના પવિત્ર “ગૌમતિ” સ્વભાવને બગાડયો. ધીમે ધીમે “સ્વાતંત્ર્ય” “જાતિત્વ” એવા એવા પાશ્ચાત્ય તોષાનના બલુપ્રાર તેના કાનમાં વાગવા માંડ્યા અને-એક ઘણી ખાનગી વાત છે-એક વખત ત્રણ દિવસ લાગલગાટ સૂધ્યા મુદ્દાં તેણે ન કરી; એક વખત કોલેજની “ડીબેટીંગ સોસાયટી”માં માણસ બધા સરખા છે એવી ચર્ચા કરવા ઉભા થવનું નિર્ણય પગલુ લીધું; અને અધ્યયનની નીમાએ પડેાંચી, એક વખત દિમત ધરીને બાપદાદની મોટાઈ વખાણી જવનું એ પોતાની શુદ્ધતા કચુલ કરવા જેવું છે એવું કહી નાખ્યું! એના અધઃપાતની પરંપરાની દદ વગી મઈ. “ગૌમતિ” કુલમાં એ અગાર ઉઠયો. સ્વર્ગમાં કે ત્યાં હોય લાં ગૌમતિનો આત્મા ગાજ ઉઠયો. બ્રહ્મચોકમાં અત્રિ ઝપિના હાથમાંથી ગૌમુખી સરી મઈ. તેના અર્ધાંગ અનસુયાની આંખમાંથી આધ્યાત્મિક આંસુ ખરવા માંડ્યાં!

જેમ જેમ આ છોકરો બગાડે ગયો તેમ તેમ તેના મનમાં પૂગની ઝોરડીમાંનો બેદ ફાડવાની આકાંક્ષા વધી; ગૌમતિદાદા કોણુ દના તે જખુવાની તિજામા વધી; કારણુ કે ક્યાંય પાગુ ઐતિહાસિક મુદ્દા હાય નહિ લાગવાથી તે કોઈ કોટાર કે જમીનદાર દરો એમ તેને લાગ્યું. ધીમ અને ખાતીન વર્ષ રચ્ચેનું અંતર જવલેણુ લાગ્યું. આખરે ખાતીસ વર્ષ પુગ થયા આવ્યા. કાકા મરી ગયા દના એટલે ફોઈઓએ તેને આ મોન્વનો મોંઠા બેદ દેખાડ્યા હા કહી. ગમે તે વિચાર હોય પણ મુમતિશક્તિનું હૃદય ઉલ્લસી નહ્યું. મન પર માનનું દખાણુ થયું. શુભ દિવસે તે ગાન આગ્યા-ધરની વનુઓને પિયઃ વજાવી, નાનાં છોકરાને પડોશીને

ધેર ગેસાઘાં. પારણાં વાસ્યાં. ફોઈ બચીતે કાનાંગાનાં. ગૌમતિદાદો પહેરવેશ નીલાવવા પૂજનની ઓરડી પાસે ગયાં. વગેરેએ જાસ આજ્ઞા-મન, કૃતમતા, પિતૃમક્તિ એ બધાની સામર્થ્યને મદાગમનને દોષે મેળવી આવિ અને અનરણ્યાની માનસિક આરાધના કરી. જ્યે ગૌમતિદાદા અંદર ઉઘતા હોય તેમ ધીમે ધીમે ગયાં અંદર ગયાં. એક ફોઈના હાથમાં ઘીનો દીવો હતો, ખીજના હાથમાં નૈવેદ્ય હતું. પૂજનની ઓરડી અંધારી મેલાવી વંદા વગેરેની વસ્તી ભરગદ હતી, છતાં એક ગોખલામાં એક પેટી હતી. તે એક ફોઈએ કાઢી.

મુમતિના કાનમાં રણુશીગાં કુંકાયાં. જાવીસ વર્ષનાં સ્વપ્નોતું કેન્દ્રસ્થાન આજે નિહાળવાનો વખત આવ્યો. તેનો હાથ ધૂન્ગો, મોઢામાં યુંક સુકાઈ ગયું. એક ફોઈએ ધીમે રટીને પેટી કાઢી, તેને ગાયેલી કટાયેલી કુંચી છોડી, લગાડી, પેટી ઉઘાડી. અને ફોઈઓ મોન્ટ્રિક્સટોની તીજેરી બતાવતાં હોય તેમ ગર્વભેર મુમતિને જોવા કહ્યું. અંધારામાં મુમતિએ નીચા વળી નિહાળ્યું. ખરેખર લીસો મખમલનો પોશાક, કાંઈ રૂપાનાં ચક્રતા-એવું કાંઈ દેખાયું. જરીનો વાગો ને શિરપેચનાં સ્વપ્નાં ખોટાં દર્શા. એક ચક્રતા પર કાંઈ કોતરેલું દેખાયું. મુમતિ નીચો વળ્યો. કાંઈ 'Surat' (સુરત) જેવું વંચાયું.

“ધીરમતિ ફોઈ! આપણે બહાર કાઢી જોઈએ. આના પર કાંઈ લખ્યું છે!”

“ના ના! બહાર કેમ કઢાય?”

“જુઓ તો ખરાં, ગૌમતિદાદા ફોણ હતા તે તો જોઈએ. ચોક્કસ થાય.” જોયું? આ અંગ્રેજી કેળવણીની અસરની પીડા. ફોઈઓએ હા-ના કરતાં હા કહી. મુમતિના મનમાં કાંઈ કાંઈ વિચાર આવ્યા. વખત છે ગૌમતિદાદા સુરતના દિવાન હોય! સુરત બક્ષીસ પણ મળ્યું હોય!! વખત છે ને સરકાર સામે દાવો માંડી પાછું પણ લેવાય!!! વિદાયત સુધી હડતું પડે તો બલે પણ ગયો હજી તો મળે. એમ વિચાર કરતાં તેણે પેટી બહાર અજવાળામાં કાઢી. રખેને સુરત શહેર હાથમાંથી સરકી

જલ્પ તેમ પીઠ રહીને તેણે કોટ હસો કર્યો. કોટ ઉપર દેશનાં અક્ષરો
હતા. તેને અજવાળે ધર્યો-ને મુમતિની આંખે અંધારાં આંખાં.

"Sartat Factory, Mr. Howard's Hamal" મુરતી
કેરી, મી. હાર્વર્ડનો દમાલ." તેણે પાંચું.

મુમતિ બેઆન જેવો થઈ ગયો, તેના લાલમાંથી પેશાબ પડી
ગયો. ગીમનિદાસ રા કગલ દત્તા તેની ખાત્રી થઈ. જેટા બાન
આંખુ અને તે ખડખડત દગી પડયો: દોઈ આ ખીમતવાઈ, બત્રીમએ
બરમ બાગ્યો દોઈ આંખે અને બત્રીમએ કુલાભિમાનને જેમ તેમ રસ્તા
સરખું કર્યું.

રાત્રે બે દોઈને બત્રીમે પાછલે બારણેથી બહાર નીકળ્યાં, એક
પોટલી સાથે પટીનું પડ આંખુ અને પોટીશમાં ક્રોચે હનો ત્યાં "મીમતિ
દાદાનુ મૌરવ" વિમર્શન કાપુ!!!

(નવલિકાઓ)

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (દ્વિતીય)

[જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૭માં-મહાજેતમાં ધોમાં વર્ષ
અમદાવાદ અને રેસાદસમાં શિક્ષણ કર્યા પછી તે
ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા.
દાતમા મુંબઈની ઈન્ડિયન વિમેન્સ હૅલ્થેન્ડમાં
મુજશનીના અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે અને
પ્રરયાન નામનું માસિક ચત્રારે છે.

૨. પાઠકની પ્રવૃત્તિ અનેકવિધ છે. વિવેચક
ન્યન પત્રકાર ઉપરાંત તે કવિ અને મુન્દર દૂધી-
વાતના લેખક છે. સ્વૈરવિદ્યારનામે દારવરસ-પ્રધાન
કાખાના મનદ પ્રવર કરી તે લોકપ્રિય થયા છે.
દ્વિતીની વાતો મા. ૧. ૨ મા એમની દૂધીવાર્તાઓ
સમદવાના અ.વી છે.]

કોદર

વજાવ પન્નાજુદ્ધાનના પની ચન્દનગીરી શુન્દરી ગયાં ત્યારે એમનો
એનો પ્રેમ જાગૃતનાં એમ જ નાનના કે પરમાજુદ્ધાસ આ આધાનમાંથી
જેના થઈ ગઈના નાં પાવુ તેઓ નાં સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આધનારા દતા.
કમશાનવાત્રામાથી પાગા કર્યા પછી બીજે જ દિવસે તેમણે પોતાના નોકર
કોદરને બોલાવી ક્યું ' જો કોદર, હવે આપણા શાન્તિજાણનાં આપણે
જ 'મા થવાનું. તાન અને મારે થઈને એની સજાજ સેવાની. તુ મારા
કથા પ્રમાણે આલીન ના તેનાં કાર્થ બહુ મુશ્કેલી પડવાની નથી."

સામાન્ય માણસને લાગે કે પરમાણુંદદાસ જેવા પ્રતિષ્ઠાવાળા રુઆબવાળા, કડપવાળા વડીલ પોતાના એક તુચ્છ નોકરને આવી વાત કરે. પણ એમના સખત અને જલદ સ્વભાવમાં અલગત માર્દવ પણ હતું જે તેમનાં પત્ની સારી રીતે જાણતાં હતાં અને જેનો અનુભવ કોદરને પહેલેથી હતો. કોદર તેમના ઘરના માણસ જેવો થઈ ગયો હતો. કષ્ટપ્રતિષ્ઠા પહેલાંના કોઈ કાલ વરસમાં એ કોકરો ઉત્તર ગુજરાત તરફથી રખડતો રખડતો આવેલો અને તેની નાતજાતની પડપૂજ કર્યા વિના પરમાણુંદદાસે તેને પોતાના ઘરમાં નોકર રાખ્યો, મોટા કર્યો, થોડું બણાવ્યો અને ઘરના માણસ તરીકે પોષ્યો. ચન્દનગૌરીના પણ તેના ઉપર ચારે પાયા હતા. તેના આવ્યા પછી એક શાન્તિઆશ્રુનો જન્મ થયો એટલે તેમને મન કોદર સારાં પગલાંનો હતો. અને કોદરને તેમને અનુકૂળ રહેવાનો સ્વભાવ પડી ગયો હતો. પરમાણુંદદાસ પંજુ કોદરથી ખુશ રહેતા. તેમને ખુશ કરવા બહુ સહેલું પણ હતું; કારણ કે તે સિદ્ધાંત પ્રમાણે આલનારા હતા. તેમની જરૂરિયાતો ઓછી હતી અને તે પૂરી પડતાં તેઓ તરત ખુશ થતા.

પરમાણુંદદાસે, શાન્તિએ કેટલે વાગે ખાતું, કેટલે વાગે રમતું, કેટલે વાગે તેને ફરવા લઈ જવો, કેટલે વાગે ઊંઘાડવો, કેટલે વાગે જગાડવો તે સર્વે નક્કી કરી દીધું. તેમનો કાયદા ઘડવાનો સ્વભાવ જે પત્નીના માર્દવમય વાનાવરણમાં મુગ્ધ થઈ પડી રહ્યો હતો તે હવે જન્યત થયો અને તેમણે કંઈ ઋતુમાં ક્યાં કપડાં પહેરવાં, ચોમાસામાં અમુક જ ફલાલીનનાં કપડાં ફરવવાં. આમાં ઋતુએ ઋતુએ કયો મસાલો નાખવો તે પણ ધાર્મિક ચોક્કસાઈથી નક્કી કરી દીધું. શાન્તિ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તેની નિશાળનો વખત, તેણે ક્યે દિવસે કંઈ દિશામાં ફરવા જવું, કેટલે દૂર જવું, કંઈ કસરતો ફરવી વગેરે સર્વ દિવસવાર અને કલાકવાર નક્કી કરી દીધું. એ જમાનામાં અગ્રેજોનો વખતસર અને ચોક્કસાઈથી કામ કરવાનો ગુણ ધજો મોટો ગણાતો અને પરમાણુંદદાસે ઘરમાં તેનો અમલ પૂરેપૂરો કર્યો.

કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓ આ સાંબળી કહે કે આવા ઘરમાં કોદરે બહુ ક્યું હશે, શાન્તિએ તોફાન ક્યું હશે, ઘરમાંથી નાસી ગયો હશે,

અથવા ચોરતાં શીખ્યો દરો, બાપને વિશ્વરતાં શીખ્યો દરો. અથવા બાપનો મરી ગયા પછી તેણે તદ્દન જીવતાં આચરણો કર્યા દરો. પણ આમાંનું કશું જ બન્યું નહોતું. શાન્તિ ઘણી જ નનદુરસ્ત અને મનદુરસ્ત રિયતિમાં મોટા થયો ગયો અને પરમાણુદાસ ગુજરી ગયા પછી શું થયું તે તો મારી વાતનો મુખ્ય વિષય છે એટલે હમણાં કહેતો નથી, પણ તેમના જીવતાં તો ધર ઘણું સ્પર્ધુ સાધ્યું. પ્રચારની દૃષ્ટિથી કહેતો નથી, અને આમ હખવાયી કે એકાદ હખવાયી કોઈ કશું માની જતું નથી, પણ પરમાણુદાસનો આ પ્રયોગ તો ઘણો જ સફળ થયો. કોઈ એક સાથે શાન્તિની મા. તેના મોટા બાઈ અને ચાકર બન્યો. શાન્તિ મોટો થયો ત્યારે તેણે પણ. શબ્દ પાછળની વ્યંગના પોં, બધા નિયમોની પાછળ દોઢી પિતૃત્વની નિનામ મમતા, મૃદુતા, ઉદારતા, મુક્તિ અનુભવી અને જો કે આવી વર્તીવાળા ધરનો કોઈ એકત્ર તરીકે વિચાર કરે નહિ પણ નોકર અને પિતાપુત્રનું આ ધર એક આદર્શ ધર બન્યું.

આવા નિયમનું અવધારવાળા ઘરમાં કસા જ બનાવો ન બને એ સ્વાભાવિક છે. પણ શાન્તિ બા. એ. ધર્મ રહ્યો ત્યારે એક બનાવ બન્યો. પરમાણુદાસના મિત્રાએ શાન્તિને આરિસ્તર બનાવવાનું કહ્યું. પરમાણુદાસને પણ પોતાના નાકે આરિસ્તર ધર્મ પોતાનો ધર્મ હાય કરે એવ કોડ થયા. તેમણે તરત જ તક્ક કરી નાખ્યું. તેને માટે ઇચ્છામાં જે કાંઈ પત્રવ્યવહાર કરવો જરૂરનો હતો તે કર્યો. બીજી તરફ તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે શાન્તિ ઇચ્છા જવા કાપડ તે પહેલાં તેને પરણાવવાની તજવીજ કરવા માઠી. મુરત નહતકના એક મામના એક સરકારી કુટુંબની, તે જમાનામાં મળી ગયે તેના માટી કેમરની કન્યા નામે માણની સાથે તેમણે શાન્તિના લગ્ન કરી નાખ્યા. શાન્તિને ઇચ્છા મોકલવા પહેલાં પરમાણુદાસના સિદ્ધાંતના અનુ આચરુ દશે તે. તેમણે પુત્રને અને પુત્રવધૂને પાન આપાવ્યા અને દરુ માણનાં એક એક માં કરીને શાન્તિને દેવાય જોયો થ નંદ દોષ અને તેની માથે વાને થ નંદિ કરી દોષ તે પહેલાં, પુત્રની નામે તેમને પણ બન્નેને કહેલીને કહ્યું: 'શાન્તિ ઇચ્છા ભય પછી તમે બન્ને એકબીજાને હાથે લખાજો. ન જામિયતરામના ને વાત કરો છે.' પુત્રની પ્રવગીમાં માણનીના પિતા જામિયતરામનું સન્નમા

અમારું અને માણની પાસે પ્રયત્ન નોતી એકમે દેહર અને મરણને
શાન્તિ પાસે તેમાં ઈચ્છાનું તેનું નરનામ વળાવિને તે પ્રયત્ન માગ્યો
આપી. પુત્રને ઈચ્છાંઠ વિદાય ર્યો. વચનપુને પિતર મેળવી અને તેને
‘મરણપુત્ર મનના એનું સ્વેદનિય’ નરનામી દેહરની નરનામ યી ‘પત્રવતી’
કરી, પુત્રને વળાવતા મુંઝાઈ ગઈ પપ્પ ન ગયા.

શાન્તિએ ઈચ્છાંઠ નરનામ માણની પાસે પત્રવતી પત્રવતીએ ર્યો. પપ્પ
તેમાં ક્યાંય સવનન કે પ્રેમની પાન આપતી નોતી. તેનામાં પિતરે
વારંસા કિતરો દતો એમ ક્યો. કે પિતાના નરનામની તેના મન કપર
એવી અસર થઈ હતી એમ ક્યો. તેને પોતાના વિના એકલા કોઈ વિચાર
કરવાની ટેવ પડી હતી. તે પોતાની કોઈ સાગણી શબ્દોમાં મરનાં કે
ખીછ રીતે અતાવતાં શરમાતો. સાગણી જેમ તેના દેહરની વધારે નિકરતી,
તેમ તે વિશે તે વધારે મુંઝા ર્યોતો તેણે પ્રેમ શિવાયની જ અધી વાંત
ક્યાં કરી. પોતે કેમ ર્યો છે, કોને મળે છે, મુંઝા નવય છે. ઈચ્છાંઠની
રીતમાન કેવી છે, એ જ તેણે કહ્યા ક્યું.

એ શિવાય તેણે કાંઈ ખીજું કહ્યું હોત તો તે માત્ર પોતાના
પિતાના ગુણો વિશે. કારણ કે શાન્તિ એમ માનતો કે પોતે ઘર માંઝા
પછી તેની પહેલી ફરજ પિતાને સંતોષ આપી મુખી કરવાની છે અને
તેમાં તેની પત્ની સદ્ધર્મચારિણી થાય એમ તે ઈચ્છતો હતો.

પણ પરમાણુદાસના હવનમાં આ આકરી ભોગવવાનું હતું નહિ.
પુત્ર ઈચ્છાંઠ ગયા પછી જાણે એમની સર્વ શક્તિઓ દરાર્થ ગઈ. પુત્રને
સ્થેશને વિદાય કરીને પાછા આવી, તેમણે હજુ સુધી કદી અદાર નહિ
કાઢેલી પોતાની પત્નીની અને કુટુંબની છખીઓ અને થોડા દિવસ પર
પડાવેલ પુત્રની છખી એકદના ઓરડામાં અદાર મૂકી, અને તે રાતે કોઢરે
જમવા બોલાવતાં, તેમની નિયમિત જિંદગીમાં કદાચ પહેલી વખત જ
તેમણે જમવાની ના પાડી. શાન્તિનો પત્રવ્યવહાર નિયમિત હતો. તેને
તેઓ પોતાના ખુશખબર નિયમિત આપ્યા કરતા, પણ તેમનું શરીર
ઘસાનું જ આશ્યું. તેમના મિત્રોને ચિંતા થઈ, તેમણે ખરું કારણ કહ્યું:
પણ પુત્રને અભ્યાસ છોડાવી અહીં લાવવો કે તેને પોતાની માંઝીની

અમર આપણી ઓ તેમને સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ લાગ્યું. બીજી તરફથી તેમને તો ખાતરી જ હતી કે દરેક દેહ દેહવાનો નથી. તેમણે મરણ બદલ શાન્તિને નિર્ધારિત પૈસા મળે તેની ગોઠવણ કરી, જેવાની બધી મિલનની વ્યવસ્થા કરી અને જરા પણ નિર્ભયતા બતાવ્યા વિના દેહ છોડ્યો.

શાન્તિને પિતાન મનુષ્યના મમાયારથી આધાત લાગ્યો. ધરતો ખાર પોતા પર આગ્રહો તેનું બાળ તેને અસ્વચ્છ કરવા લાગ્યું. બીજી તરફથી માણની સાથે રહેવાની દ્રષ્ટિ તેને મૃદુ મીઠું આકર્ષવા લાગી. આથી દરેક પર કેમ ચલાવવું. ઇચ્છાના લોભ પર કેમ ચલાવે છે. કેવી વ્યવસ્થા રાખે છે, એ જ તેણે તેનું પત્રોત્તર વિચાર કર્યો હતો મુરખની મમાકરીનો કાર્યક્રમ રદ કરી નીચે ડગમા જવાનો કાયકમ વળાંકની નીચો. તે પ્રમાણે મુંઝારી રેતની જામિયતનામને ઘેરે મોડા કલાકે માણી માણતીને સાથે ઘરે તે નક્કી કરેલા દિવસ નવાન અમલવાદમા મેનપો.

મેમને કોઈ નામે આજના દત્તો. ધરે જતાં માડીમાં રસ્તો આંગો તેમ માનવ રા ચલુ તે દેમ રહેવા. તેમને કેવી ચિંતા થતી, હંમેશાં મમ નહીં મયા અને અનુ રંગાએ તેમણે શાન્તિનાઈની અને માણનીયદેનની નવા મનામણ કરી એ વાત હંક મુડી જુદા જુદા રૂપમાં કરી, "અને મ એમના પગે પર દાય મુકી કહ્યું કે જેમ આજ સુધી કહેતા હતા તેમ ન મનાતા મુડી ખાતેની અને બદેનની ચાકરી કરીશ, ત્યાં જ બાળ નવા મના મયા. શાન્તિવાત કોઈના મોં પર તેની પ્રતિજ્ઞાની નામનુજા અને કમરના વધવા સાથે તેનો વધારે આયદી વેળવારે મુડા ચલન નવા મના પત્ર મેનક મકેપો. કોઈને દરે શાન્તિજાતની ચાકરી મિલાય જીવનમ રાને મુડુ મયા રહેતો.

મિત્ર મિત્રન ચલવ ઘરમાં શાન્તિજાતે મનીર પગે પ્રવેશ રવા થના નવા મના રખતમા જેમ ચીત્રે મેકવાની હતી તેમ જ બધું મોં રેતુ દરે માણતી પતેની મમીન્ટા મમજ મર્ક. ઘણી વાર પુરુષ મનાનીન ચલ નવા રવા નવાનાવિક મીને જ રફતિમાં આવી પતિની નામવાન નવા અને આનદનુ વાતાવરણુ કલાવર પ્રેરાય છે. માણતિને લાગ્યું કે તેણે નથી પ્રથમ ચાલરનો તેવાર કરવા મેનક એ. તેણે કહ્યું :

“કોદરબાઈ, અને તારા પત્ની, તારા પુત્ર તારા દાસ, તારા કુટુંબના દાસની સામગ્રી આપો.” પણ માલતીએ આ પરિસ્થિતિથી અત્યંત મુગ્ધ રીતે કાંઈકેમ પડ્યો હતો. તે કોદરે તો મર્યાદામાં બહાર પડેલી ઘડી રાખ્યો હતો. જ્યોત્સ્નાના આગ્રહો નિષ્ફળ ગયા તેમ તેને તેણે કહ્યું : “જોત્સ્ના, તમને શાન્તિલાલ તો આ કંઈ નહિ કાંઈ. એ અહીં બાઈ! એ તમારે બહેનને આ દેવદાસની મજા મળ્યું છે.” એમ કહી તેણે શાન્તિલાલ સામે જઈ કંઈકેમ કહ્યો. શાન્તિલાલ, પિતાના કોદર અને પોતા સાથે પડાયેલા કોદર સામે જોતો હતો. તેને કોદર અત્યારે પિતાના એક હૃદયના આનંદ જેવો લાગતો હતો. તેણે કહ્યું : “જોત્સ્ના કંઈકેમ કો.” એમ કોદરે જાણકારી તેની રમત બાંધતો થય તેમ માલતી ખસિયાળી પડી ગઈ. તે વખતે તો તે એમ જાણી ગઈ પણ આ પીતી વખતે કોદરે કંઈ કાંઈ કરે જતાં તેણે શાન્તિલાલને એક જ સવાલ પૂછ્યો : “ગઈ કાંઈ મેં તમને આ કંઈ આપી હતી તે તમને કાંઈ નોડતી?” શાન્તિલાલે સરસ રીતે હા પાડી. પણ માલતીના પ્રશ્નોમાં વ્યંગરૂપે એવું સ્પષ્ટ તર્કામય હતું કે કોદરને આપેલ આદરનો તે ખુલાસો કરી શક્યો નહિ અને જરા અસ્વસ્થતાના વાતાવરણમાં કામ આગળ ચાલ્યું.

માલતી નાહીને રસોડામાં જાય છે તો કંસારનો સવ સામાન તૈયાર રાખી કોદર કબેલા. માલતી નાહતી હતી તે દરમિયાન તેણે શાન્તિલાલને શું રાંધવું તે પૂછેલું. શાન્તિલાલે કંઈકેમ કહે એમ કહેલું. અને કોદરે કહેલું, “બાઈ, આજે તો કંસાર જ હોય, મેં તૈયાર કરાવી રાખેલ છે.” શાન્તિલાલે ‘બહે’ કહેલું અને તે પ્રમાણે કમંડમાં તે કમંડમાં માલતી રસોડામાં જાય તે પહેલાં તેણે અંધ તૈયાર કરી મૂકેલું હતું. માલતી શું રાંધવું તેના વિચાર કરે કે શું રાંધવું તે શાન્તિલાલને પૂછવાનો વિચાર કરે કે પોતે નિર્ણય કરે, તે પહેલાં કોદરે કહ્યું : “મેં બાઈને પૂછ્યું છે. બાઈએ કંસાર કરવાની હા પાડી છે.”

માલતીએ પોતે પૂછ્યું હોત તો શાન્તિલાલ એ જ જવાબ આપત અને કદાચ માલતી પણ એ જ નિર્ણય કરત. પણ માલતીને આ પારકો નિર્ણય સ્વીકારવો પડ્યો તે ન ગમ્યું આજકાલે કંઈ પણ ચીજ હાથમાં લઈ મોંમાં મૂકતાં આવડે છે તે જ ક્ષણથી તે બીજાના હાથે ખાતું નથી.

કે કોદરે પેના માટે કોદરે કવં છે અને પેનાં નવ મેન પાડ્યો છે. આયતી અને બીજી પાડ્યો છે. એવું બનતું, એવું બનતું, એવું બનતું છે. માણતીને સમજતું, નો જે માણતીનું સમજાવે મળે.

સાચે કોદરે પરમાણુદાતા જા મળે એ સમયે પાડ્યો નહીં જા. હવે પ્રમાણે કોદરે પાડ્યો પાડ્યો જા. શાન્તિ અને માણતી મેળવતું મળતા શાન્તિએ વક્તવ્યની પ્રતાપના કરવા કહે. " હવે તમે મને મોકલે નો કાગળે. નામ પિતાને યેર નો વક્તવ્યી કહેવા છે. આવી નો કોદર નહીં."

માણતીએ કહે: " ના, કોદરવાળો છે નો." એ એક જ વાક્યમાં તેણે એટલી કડવાશ, એટલી તીવ્રતા મળી કે શાન્તિવાળા આગળ વાત ન કરી શક્યા. તેને કાગળું કે માણતીના અનુભવને માટે બીજો કોઈ શોધવા પડ્યો.

આખી રાત જન્મે કમી પણ વાતચીત વિના ગઈ રતાં. માણતીએ પિયરથી નીકળતી વખતે, શાન્તિના કાગળામાં આવેલી લટકાનો વિશે તેણે સાફદેહ ઉપર દરેકી મુસાફરીઆ વિશે, તેણે એક રાત એક ટુંકર ઉપર રાતવાસો કરેલો અને ત્યાં ધુમસના અંદરમાં ટુંકરની કસોડ કસોડ અગ્નિશૂનાં આવી ચડેલા, જે વાંચીને માણતી બચવાન થઈ ગયેલી અને તેનાથી તે અજાત રીતે છતાઈ ગઈ હતી એ વિશે, અનેક વાતો પૂછવાની મનમાં ધારેલી, પણ તેમાંથી એક પણ તેની હલ પર આવી શકી નહિ. અમદાવાદ આવતાં ગાડીમાં એક બાઈએ માણતીને પૂછેલું: " તમે ક્યાંનાં રહેવાસી ? " અને માણતીએ જરા પણ વિચાર ક્યાં વિના પિયરનું નામ ન દેતાં ' અમદાવાદ 'નાં કહેલું ત્યારે, હવે માણતી તદ્દન મારી થઈ ગઈ છે એ વિચારનો ઉમળકો આવતાં જળમયો મેઘ પર્વત પરની વનરાજિને આંકિએ તેમ, માણતીને આંકિગનમાં સમાવી દેવાની તેને ઈચ્છા થયેલી; પણ અત્યારે જન્મેની વચ્ચે જાણે કોદર આવી ગયો હતો. જન્મેની વચ્ચે હવેરો માણતીનું અંતર હતું ત્યારે તેમનાં હૃદય નિકટ હતાં, અત્યારે જન્મે નિકટ હતાં ત્યારે તેમનાં હૃદયો દૂર દૂર થતાં જતાં હતાં.

બીજો દિવસે સવારથી જ અનાંનો અવળી દિશાએ ચાલવા લાગ્યા. માણતીએ વહેલાં ઊઠવાની ટેવ કેળવી હતી. તે સવારે દૂધવાળો અવાજ

સાંભળી બિડીને દૂધ લેવા જતી હતી ત્યાં શુકનમાં સામે જ કોદર મળ્યો, તેણે કહ્યું: “જદેન, શા માટે આટલાં વહેલાં બિડીમાં છો? મેં દૂધ લઈ લીધું છે, ઘનજી કરવાના પાટલા દાગી રાખ્યા છે. તમે ઘતણ કરશે એટલામાં આ તૈયાર થઈ જશે.”

માત્રનીને, કોદર મળે દરેક કામમાં આગળ જઈ આડો ફરતો જાયો. નાની નાની માનનામાં તેને મળે પોતાનું જીવન અર્થ થવું લાગ્યું. એક વેલીને સહજ દૂધ ફાલવું હોય પણ તેની કળીઓ બિગતાં જ કપાય તેવી તેની દશા થઈ. અનેક નાનાં દુઃખો તેને પગવવાં લાગ્યાં, અને તે દરેક નાના દુઃખની પછવાડે તેને અનન્યા દેખાવા લાગી. બીજા દિવસની આખરે પરિસ્થિતિ ખગડી હતી, મુઠરી નહેતી.

આમ ને આમ દિવસો ને મારો ચાલવા માંડ્યા. માત્રનીને આ નિયતિ સામે ફરિયાદ કરવી કે ને ઉપર ગુસ્સા દર્શાવે તે નિર્જનતા લાગી. આવી નિયતિમાં પ્રેમ કરે, અનાવરે, આમંત્રણે કે વાચે, તે તેને લાગુ નહોતું. ને એટલો મારવશાળી હતી કે પોતાનું દુઃખ તેણે કોઈ પણ મણુલ આગળ દેખાવા દીધું નહિ. ગદારનાં કોઈ માણુસ આમની નિયતિના કચ્છ અમાધરચ્છ જેવું શક્યા નહિ; કોદર કદી બેઠું શકે તેમ નહોતો. શાન્તિલાલ અધુ જેવો હતો, સમજતો હતો; પણ તેને માત્રનીના રસમનંદુરની આનવાસ એવું એક જડ કોચકું બધાનું જાણુવું કે જેને નહેતાનથી બની શકાય એમ તેને ન લાગ્યું. મુમય સ્થિતિના બદલાવું ખુલામો વિનાના કોઈ દાણિક અનુનય કે પ્રેમોર્થિયા ન માને એવી તે માનનાં હતી. અને આ કુદુંગના મન અનુભવ વિના, તે અનુભવથી વગરવું કોદરનું માનવ, તે પોતાના જીવનના આવેશમાં સમજી શકે તેમ નહોતી, તે કોદરને. હનિદાસસિદ્ધ જડ આમદ માફ કરી કે નિમાના ને વચ્ચે જ વચ્ચે આ ઘરમાં બે અત્યન્ત રસોન્મુખ લૂદયો નેકબીમના પન્ડનખ પિંડનના અકર્ય દુઃખના દિવસ માગવા લાગ્યાં. ને એક નાવ દત્તા કોદર, તેની સેવાની ફરજતનામાં.

દરનવાન શાન્તિલાલ કોદરને માફ ન લાગે તેમ તેને દૂર કરવાનો વિચાર મના દત્તા. તેને એક કુકિત જડી. એકિસમાં વધારે જોખમવાળા

કામમાં તેના જેવા બેગલાયે આનંદની તરફ ને એમની જેમ જાન પામ્યા પછીથી એક સારી જગ્યાએ પેળાં રહેવાનું તેને નિવડતું હતું. એ રીતે ઘરમાં દિવસના ધણીયમ પ્રાપ્તિની પેળાં મળતીને તે મેળવી શકે. આથી માલતીને કોદર નરની પત્નિની એવી અર્થ લાગી જતી, પણ તેના મનનું સમાધાન ન થયું. તેને પાછું કે જોઈ તેના ઉપર ઉપદ્રવ કરવા એક માણસને ખસેડ્યો કે, ઝાંઝાળીના અગાધ અધિદ્રારમાં પોતે આવી હોય એવી તેને પ્રતીતિ ન કરે. શાન્તિલાલ આ પણ સમજી ગયો. પણ આવીને-માંડીને વાન કરીને આવી એમન વાતનો ખુલાસો કર્યો એ તેને અસ્મિકર. અ-નાનકર. અસ્મિકર પાછું. સમય જતાં માલતીનું મન જરા પીગળ્યું ત્યારે આગાધ રીતે વાન કરવી કીક પડશે એમ માની તેણે લમણાં વાળન જતા દીધા. માલતીએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કદી કશું પડવું પણ નહિ.

એક દિવસ બેગલા ઘરમાં ચાનું પાણી ઊકળતું હતું. માલતી ખીજા ઝોરડામાં હતી. ત્યાં કોદર એકિસના કંઈ કામે એમિને આજ્યો અને આ ઊકળતી જોઈ, “જાહેન, તમે આમાં મસાલો નાખ્યો જુદી ગયાં છો.” એમ બોલી તેણે અંદર દુકીનો, એકગી, તજ વગેરે નાખ્યું. માલતી ત્યાં જાય અને કશું ન થાય એટલા માટે શાન્તિલાલ ત્યાં ગયો અને “કંઈ નહિ, ભલે કોદર આ કરે”, એમ કહી પાછો વળ્યો, ત્યારે ઘણા દિવસના રોમે માલતીના મોંમાંથી નીકળી ગયું : “મને સમજતું નથી કે હું તે એક વરને પરણા છું કે એ ને ?” પણ આ વાચ્ય કહ્યા પછી તેને ઘણું જ માહું લાગ્યું. અંતરતાપમાં અને મુઠ્ઠાણમાં તેને હિસ્ટીરિયા થવા જેવું લાગ્યું, રડી જવાશે એમ તેને લાગ્યું. પણ તેણે મન ઉપર કાબૂ રાખ્યો. બેમાંથી એક પણ થઈ ગયું હોત તો અન્નેની વચમાં સમાધાનનો પ્રસંગ આવી જત, પણ માલતીએ ફરી સ્વપ્ન મનોબળ ભેગું કર્યું અને બહારથી સ્વસ્થ થઈ પોતનું વાચ્ય તેને માફી માગવા જેવું લાગ્યું હતું, પણ કોદરની સ્થિતિથી તેને પોતાને જે અન્યાય થતો હતો તે તેને અત્યારે ઉલટો વધારે તીક્ષ્ણ અને અસહ્ય લાગ્યો. તે માફી માગવા સુધી જઈ શકી નહિ. શાન્તિલાલ જણે તેની આંખો

પાસેથી દોષ તેમ આ બધું સમજી શક્યો. તેણે માણસીને પોતાના મનથી જ માગી આપી એટલું જ નહિ. તે સમજ્યો કે માણસી દેવે વધારે મદન નહિ કરી શકે.

કોદર ઘેર ન આંખે તેવા તેણે વધારે મુક્તિઓ કરી. પણ એ પ્રયોજન શુદ્ધ કર્યા વિના કોણે એ મુક્તિઓથી એ પ્રયોજન પૂરેપૂરું માંથી શકાય નહિ. એક વાર દિવસને દિવસે એક એ મિત્રો બેઠા હતા. માણસી સાથે આ-પાણીના નંપારી હતી હતી. ત્યાં એણે કોદર આપ્યો અને જૂની રીતે બોલ્યો: "બહેન. નમં મરણના નાખવો બૂલી ગયાં છો ?" શાન્તિલાલે બાંધે છેલ્લા કરીને કહ્યું: "હવે જાણનામાં નકાલી કપલ આ માટે કરે છે" શાન્તિથી એમના નથી આવડતું ?" કોદર કંઈક બાપુના વખતની વાત કરવા જતાં હતા ત્યાં શાન્તિલાલે ધમકાવીને કહ્યું: "મારે એ નથી સામળતુ. તું નારી જગ્યાએ જા."

બાપુનું વચન નથી નાંખળતુ એ શબ્દોએ કોદરને આજ તૂટયા બરાબર લાગ્યું. તે ત્યારથી એ જ વખતે પહેલે કપડે નીકળી ગયો. શાન્તિલાલને લાગ્યું કે આ બાદ થયું: પણ મિત્રો અને માણસીની દાગળીમાં તેણે પોતાની સામગ્રી દબાવી રાખી. મિત્રો ગયા પછી તેણે તરત ઉઠીને તેને ગાંધવા પોતાની એકિસના નોકરીને મોકલ્યા. જમતાં તેને જમવું બાન્યું નહિ. માણસીએ આ બધું જોયું. તે સમજી અને તેને ઉઠવું વધારે ખરાબ લાગ્યું. તેને ફરી મનમાં થયું કે કોદરને એકિસમા કાઢ્યો તે માત્ર બદારથી મારું મન મનાવવા જ હતું. બાકી તો એમના હૃદયમાં માત્ર કોદર જ હતો. રાત્ર શાન્તિલાલને ચિંતાગુર દેખતાં તેને લાગ્યું કે કોદર દાગળીમાં હતો તેથી વધારે હવે ગેરદાગળીમાં વ્યવહાર રૂપ થયો. આ દપતી જ એટલાં બધાં એકમેકને આહતાં હતાં-આહવાને આગુર દતા, તે પ્રેમની નિરાશાના અંતિમ મિન્દુએ પહોંચ્યાં. જન્મેને પોતાનો સહવાસ એક શિક્ષારૂપ હતો.

બીજા દિવસે પણ કોદરનો પત્નો લાગ્યો નહિ. કોદરને આ ધર સિવાય કોઈ મિત્ર કે બેસવા ઉઠવાનું ઠેકાણું નહોતું; એટલે તેની બેઠા વધારે મુશ્કેલ થઈ પડી. તેનું મામ કયું હતું તે તો કોદર પોતે પણ

આગે જ વળતો દશે. શાન્તિલાલે માવતીને કહ્યું જ નવનવા વિદ્યાર્થી
પેલિસ મારફત તપાસ કરાવી. પણ બીજા દિવસે પણ કશો ખતો આવ્યો નહીં.

બીજા દિવસે જ્યારે વરસાદ આવ્યો અને સાંજથી અમદાવાદ
એવી ટૂંકી પડી કે જે કોઈ જવાતા માવતીની સાંભરણુમાં નેહાની. પછી
દિવસોમાં આ ટાકનું વર્ગન કરતાં વર્તમાન પત્રકારોએ કાગળે કે દરિયા
લીધું પાસે ૪૦ ડિગ્રી સુધી ગયો હતો. અમદાવાદ ફરતો ત્રીસ માર્ફત
સુધીનો પાક જાળી ગયો છે. સરકારે બંધકર દુકાનને પડોંગી વળત
તૈયારીઓ કરવી પડશે. માત્ર પાક જ નહિ, ઘણાં ખરાં મોટાં ઝોડો પણ
કાળાં પડી ગયાં છે. મુંબઈ અમદાવાદ વચ્ચે દોડતી મેન્ડિમાં પણ માવતી
ટાકથી મરી ગયાં હતાં. ફતરાં, વાંદરાં, ખિરકોલાઓ, કમ્પનર અને
કાચરા સુદ્ધાં ટાકથી મરી ગયેલાં રસ્તા ઉપર પડેલાં હતાં. અને બીજા
દિવસે જ્યારેના બાર સુધી તેને ખેંચી જવાને બંગી પણ મળી શક્યા
નહોતા. શહેરમાં મજૂરી કરવા આવેલું કાઠિયાવાડનું એક દેડનું કુટુંબ
નદીની રેતમાં સૂઈ રહેલું તે આખું, ધણિધણિયાણી અને પાંચ છોકરાં
સર્વે ટાકથી મરી ગયેલાં હતાં. એક વર્તમાનપત્રમાં વળી કોઈ કહેરી
કવિએ આ ટાક ઉપર કવિત પણ લેખ્યું હતું.

આવી રાત્રે શાન્તિલાલે બાર વાગ્યા સુધી અંદર દીવાનખાનામાં
ક્યાં ક્યાં. માલતીએ સૂતાં સૂતાં આ સાંભળ્યા ક્યાં, પણ તે તેને સ્વા
ઉઠવાનું કહી શકી નહિ. શાન્તિલાલ સૂતા પછી પણ તેણે તેના ઉત્તરના
આસોશ્વસો અને પછી ઊંઘમાં નિઃશ્વાસો સાંભળ્યા કર્યા. ચિંતા, ગુસ્સો,
દ્રોહ, મૂઝવણ એ સર્વથી તેને રાત આખી ઊંઘ આવી નહિ. સવારના
સમયે તેણે દાદર ઉપર કંઈક અવાજ સાંભળ્યો. દૂધવાળો હશે જાણી તે
કમાડ ઉઘાડી બહાર ગઈ અને ત્યાંનું દૃશ્ય જોઈ તે ક્ષણભર સ્તબ્ધ જ
થઈ ગઈ.

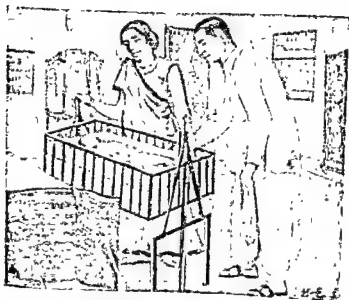
કોદર એક કોથળાની માફક ભીંજાયેલે કપડે હગસો થઈ પડ્યો
હતો. માલતી તેને ઓળખી શકે તે પહેલા તેણે કહ્યું: “બહેન, ભાઈ
ગમે તેમ કહે પણ તેમને આજે મસાલો નાખીને ચા પાત્રે, નહિતર
શરદી થઈ જશે બાપુ કહેતા ગયા છે.” માલતી બહાદુર હતી, નહિતર

કોદરના બચંકર મૃત્યુ પાશથી આવના જેવા અવાજથી તે બહારી ગઈ દેત. તેણે એકદમ ઘરમાં જઈ “કોદરબાઈ જેમાન થઈ ગયા છે, જટ ડોકો” કહી શાન્તિલાલને હાડ્યો. અનેએ તેને ડાંચકી ઓરડામાં પહેલો જ માલતીનો દોલિયો આવ્યો તેના પર તેને સુવાડ્યો. “તમે તેમને કોરા કરી ગરમ કપડાં પહેરાવો,” કહી તેણે દુપાલ અને પતિનાં જે જટ દાથમાં આવ્યાં તે ગંજદારક વગેરે હાજર કર્યા નોકરને જગાડી તે જ વખતે દાક્તરને બોલાવવા દોડ્યો. ઘરમાં જઈ સ્ટવ કરી તેના પર ગરમ પાણી મૂકી, ઘરમાંથી કોદરે જ ત્યાર કરેલો સૂઈનો બૂકો આપી, તેણે કોદરને પગે ઘસવા માંડ્યો. યું કરવું તે શાન્તિલાલને વારંવાર પૂછતી તે જીવ પર આવી કોદરને અચાવવા તેની સારવાર કરવા લાગી.

પણ તે સારવાર વ્યર્થ ગઈ. કોદર આવ્યો અને તેણે કહ્યું કે થોડા ફલાફનો જ સવાલ હતો. માલતીએ મસાલો નાખી ચા કરી આણી, પણ કોદર પી શક્યો નહિ. અને સવારના નવેક વાગ્યે, જેની સેવામાં તેણે જીવન વિનાશ્યું હતું અને ખોયું હતું, તેની એક છેલ્લી સેવા લઈ તે વિરામ થઈ ગયો.

દિવસ આખો કોદરની અંતિમ ક્રિયામાં ગયો. સંત્ર શાન્તિલાલ તેના ઓરડામાં સૂતા મર્યો ત્યારે માલતી આરામપુરણી પર માથું નાખી પડી હતી. શાન્તિલાલ જોઈ શક્યો કે તે રડતી હતી પાસેના દોલિયા પર બેસી શાન્તિલાલે ધીમેથી તેને માથે દાથ ફેરવ્યો. ધીમેથી માથું ઉઘડી કરી તેને કહ્યું: “તેમાં તું શા સારુ રહે છે? એ જતો નો રથોં માન દરેવાથી!” અને એમ કહેતાં તેણે માલતીને નરમાશથી કબ્બા કરી દોલિયા પર લીધી. જાગે કર્કે શખ્તની જ વડર દોલ તેમ આટલું સાંમળી તેણે શાન્તિલાલના ખભા પર માથું નાખી લાંબા નિઃશ્વાસથી અરબલિન અશ્રુપ્રવાહે રડી દીધું. શાન્તિલાલ તેને શરીરે પપાળ્યા કર્ય અને રડતું કર્કે જોયું થયું ત્યારે કહી કહ્યું: “તેમા તારો શો દોલ?” માલતીએ રડતું રોકી કહ્યું: “નહિ નહિ નહિ. તમે એને લગ્યા તે મારાથી કદાગિન. હું જ એને ખરી મારનાર છું.” અને એમ કહી તેણે કહી રડવા માંડ્યું. માલતીના મનનું સંઘર્ષ બગ અત્યારે તેના પમ્પાનાપમા

શાન્તિ - આનું નામ શું પાડશું ? પૃ. ૪૮

માસતીએ શાન્તિના ખબરા ઉપર મોં નાખી દઈ, ધુપાવી હાથુઃ
"હું કપડાં કોઈ પણ નામ પાડીશ."

કોઈએ જ તેમને થોડું ફરી જન્મ લીધો છે એમ માસતીએ સામણી-
વશ થઈને કહ્યું હતું. ત્યારે તેણે કે શાન્તિએ કોઈએ એ સાચું માન્યું
પણ નહિ હોય. પણ આ જગત, જ્યાં માનવ યૌનન્ય પણ જડ દેહને
વજગી જડ થઈ જાય છે ત્યાં જીવનનો પણ એકબીજાને નથી સમજી
સકતા અને નથી નમસ્કાર કરતા, ત્યાં આવા નવા સજીવ શિવાય આ
વળી જીવતાના ભંગા થઈ શકે એમ નેહાનું એટલું તો નહીં.

રમણુલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ

[જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૨માં જટોદશ રાજ્યના શિનોર તાલુકામાં ૧૯૧૧માં જટોદશ કોલેજમાંથી એમ. એ. થયા. અને જટોદશ રાજ્યની ગ્રામીણી નોકરીમાં એડવા. ટાલમાં જવગારી પ્રાન્તના નાયબ મુખાનો અધિકાર ભોજવે છે.

શ્રી દેસાઈ લેખકપ્રિય નવલકથાકાર છે. તે ઉપરાંત એમણે નાટકો, વાર્તાઓ અને કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. દિવ્યચતુ અને બારેલો અગ્નિ એ એમની મુખ્ય નવલકથાઓ છે.]

પ્રભુનો દરવાન

બહુ વર્ષો સુધી લક્ષમણે પ્રભુમંદિરની દરવાની કરી હતી. તે દરેક વર્ષનો હતો ત્યારથી તેને પ્રભુમંદિરની દેવડીએ બેસવાનો પ્રસંગ આવતો હતો. કારણ તેના પિતા પણ દરવાન જ હતો. લક્ષમણને લગભગ પિસ્તાગ્રીસ વર્ષ થયાં હતાં. તે પરંપરા, તેને જાગૃત થયાં, એ બધી વાતોફેરીમાં એક વાત કાયમ જ રહી હતી. હુંકા પગાર ઉપર પ્રભુના મંદિરનું દાર તેણે સતત સાચવી રાખ્યું હતું.

મંદિરમાં કંઈક બાવિકો અને કંઈક રોખીનોને તેણે આવનાં જોયાં હતાં. આંખમાં આંસુ આણી સાદાંગ દંડવત પ્રણામ કરનાર બંનેને પણ તેણે નિહાળ્યા હતા. અને દર્શન કરવા કેટલી અને કેવી સ્ત્રીઓ આવે છે તેની માનસિક નોંધ રાખી એ નોંધનો ઉપયોગ કરનાર બંનેને પણ તેણે જોયા હતા.

અજાન લક્ષમણે જેવી બેદરકારીથી પ્રભુનાં દાર લીધામાં હતાં તેવી જ બેદરકારીથી કોઈ કોઈ એવીઓના મિત્રાપ પણ કરાવી આપ્યા હતા. તે બૂંઝા કરનારો, દુર્બળ હૃદયનો, અજાન માનવી હતો.

‘તમે રાજ પ્રભુનાં દર્શન કરવા આવો છો. કદો તમારું હૃદયમાં એ પ્રભુને કેટલી વાર રાખો છો? મંદિરના દેવને મંદિરમાં જ મુકીને તમે જતા હો તો તમારું દેવ દર્શન આવડું નિર્ધાર છે.’

લક્ષ્મણે પોતાના હૃદયમાં દટિ કરી. પ્રભુની સામે રાજ બેસી રહેનાર પોને પ્રભુ વિદેશી છે એમ તેને લાગ્યું. તેનું હૃદય રડી ઊઠ્યું. ‘અરે, મારા કરતાં નાની ઉંમરના મહાત્મા પ્રભુને ઓળખે છે. અત્રે હું રાજનો દર્શન કરનાર તેને બે ટાડી વરસ વીતી ગયાં છતાં પ્રભુ પ્રસન્ન નહિ!’

મહાત્માના પ્રવચનમાં તેણે પાછું ધ્યાન આપ્યું. તેને સ્વમન્ય એવાં વાક્યો સમજાયાં :

‘પ્રભુને તમે શોધવા માગો છો, ખરું? પ્રભુ ક્યાં છે તે જાણો છો? પ્રભુ આ રહ્યો! અહીં જ છે! તમારો હૃદય લંબાવો અને ત્યાં પ્રભુ છો તમારી આંખ મીચીને ઊઘાડો અને ત્યાં પ્રભુ છે! તમે મનમાં વિચાર કરો અને ત્યાં પ્રભુ છે!’

લક્ષ્મણે હૃદય લંબાવ્યો, આંખ મીચીને ઊઘાડી અને મનમાં વિચાર કર્યો : ‘પ્રભુ કેમ ન દેખાય? કેમ ન ઓળખાય? આખા ઓળખાંડે પ્રભુને નિરખ્યા અને પોને જ એકલો રહી ગયો? લક્ષ્મણની આંખમાં આંસુ આચ્યાં. તેણે હૃદયમાં માનસિક પોઝર કર્યો :

‘જસા જગવાન! મને જ દર્શન નહિ!’

પ્રવચન આગળ આવ્યું. પ્રભુના સ્વરૂપનું ઓતાઓને પૂરું જ્ઞાન થયું એ અથે પેઢા વિદાને સત્, ચિત્ અને આનંદ એ લક્ષણોનું અદ્વિત વિવચન કર્યું અને ઓળખાંડની ખાત્રી કરી આપી કે પ્રભુ એ તેમના વચનો પ્રમાણે જ અસ્તિત્વ જાગવતી સત્તા છે. પ્રભુને આ પ્રમાણે નખશીખ આગળનાર વિદ્વાન જાણે પ્રભુ કરતાં પણ ચઢી જતો તો નહિ હોય એમ સાબળનારઓ વિશ્વાસલુમાં પડતાં.

લક્ષ્મણને એ બધામાં કંઈ સ્વમન પડી નહિ. પ્રભુના દર્શન તેને પ્રત્યક્ષ નહોતા થતાં એટલે કંબેશબરી વાત માત્ર તે સ્વમન થઈ પડે. પ્રવચન પૂરું થયે સર્વના નમસ્કાર ઝીલતા કૃતકૃત્ય વિદ્વાન ઉભા થઈ આવવા લાગ્યા.

આવિર જતેનું દેણું નેમની પાસેથી લઈ જઈ, દરબારમાં પામે એ વસ્તુને
લક્ષ્મણે નેમના પાસે પાડ્યું :

‘મહારાજ ! અને પ્રભુનાં દર્શન કરાવે !’

તેઓ લક્ષ્મણને એવાવચના કરતા. પોતાના આજ્ઞાનથી સમગ્ર મહા
અમલુ અને દસકી એટિના દરવાજા ઉપર પાડી દે એ વચનો તેને
પ્રસન્ન થયા. પૈસા લીધા વગર ખસી ગયા. મહાન મિત્ર દેવગુરુને મેળવે
જેવો મહેરબાનીઓ આવે આંખમાં ધારી તેઓ મેળવ્યા :

‘લક્ષ્મણ, તું તો રાજા પ્રભુનાં દર્શન કરે છે !’

‘ના, એમ નહિ. મારે તો રાજાનાં મુખ જોઈએ.’

‘થેલો !’ મહાત્મા દસ્યા અને બેલ્યા : ‘એમાં તો અધિકાર નેતરું છે.’

‘આપણે, મારે અધિકાર કેવો ! તું તો આજે રથો ! દરવાજા છું !’
લક્ષ્મણે કહ્યું. અધિકારનો રાજવીય અર્થ તે જાણતો નહોતો. તેને તો
અધિકાર એટલે ‘અમલદારી’ એટલું જ સ્વમન્યું. પ્રભુના દર્શન પણ
અમલદારી ઉપર આધાર રાખતાં હોય તો નાઈ નહિ એમ અમલદારોને
દોર સ્વમનનારને ખ્યાલમાં આવશે.

‘અધિકાર એટલે લાયકાત !’ મહાત્માની પાસેથી તાવું જ ધર્મજ્ઞાન
શીખેલા એક અનુયાયીએ લક્ષ્મણને અર્થ કહ્યો.

લક્ષ્મણ એ અર્થ સ્વમન્યો કે નહિ તે કોણ જાણે. પરંતુ તે થેલી
આંખ કરી સૌને જોતો હોયો. મહાત્મા પ્રસન્ન થિતે અદ્વાર આજ્ઞા
ગયા. તેમનાં યજ્ઞોગાન ગાતા આવિર જુદાં જુદાં ટોળાં વગી વિખરાવા
લાગ્યા. પોતે ધર્મ વિષયમાં આજે કેટલું નવું જ્ઞાન મેળવ્યું તે વિષે ટોળામાં
છૂટથી વિવેચન ચાલતું હતું. તત્ત્વજ્ઞાનની મિત્રબાનીમાં તૃપ્ત બનેલા સદુ
કોઈ વાનીઓનાં વખાણ કરતા હોય તેમ યોગ, તપ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ
વિષે પોતપોતાના અભિપ્રાયો આપતા હતા.

દેવને શયનનો સમય થઈ ગયો ત્યાં સુધી દેવની મૂર્તિ સામે લક્ષ્મણ
જોતો જ બેસી રહ્યો. પૂજારીએ દેવશયનનો પડદો પાડ્યો અને લક્ષ્મણને કહ્યું :

‘લક્ષ્મણ, હવે કમાડ મંગળ કર.’

લક્ષ્મણે તે સાંભળ્યું નહિ. પૂજારી તેની પાસે આવ્યો. લક્ષ્મણની
આંખમાંથી આંસુ વહેતાં હતાં.

‘અત્યા, શું થાય છે?’ પૂનરીએ પૂછ્યું.

‘હું પ્રભુનો દરવાન! દરવાન હોવાનું ત્યારે લોકો દર્શન કરે. અને મને જ પ્રભુનાં દર્શન ન થાય!’ લક્ષ્મણે જવાબ દીધો.

પૂનરી હસ્યો.

‘લાવ, હું કમાડ બધ કરું. તને ઠાંકવળગ્યાં તો નથીને!’

x

x

x

મંદિર નજીક જ મંદિરની ઓરડીમાં લક્ષ્મણ રહેતો હતો. બીજા દિવસે પ્રભાતમાં મંગળાનો સમય થયા છતાં મંદિર ખુલ્યું નહોતું. લક્ષ્મણ તેની સાંજી નોકરીમાં કદી વખત ચૂક્યો નહોતો. પૂનરી જુમાજુમ કરવા લાગ્યો. દર્શનના નિયમવાળા બક્ષોની બારણા પાસે ગિરદી થઈ. જરા વાર થોભીને બાવિઠા બીજા મંદિરના દર્શનનો સમય પણ વહી જશે એમ ધારી સાંજી ચાલ્યા ગયા. પૂનરીની જુમાજુમ સાંભળી લક્ષ્મણનો મોટો ઊંકરો આંખો ચોળતો ઓરડીમાંથી બહાર નીકળ્યો.

‘ક્યાં મરી ગયો લક્ષ્મણ!’ પૂનરીએ જુમ પાડી ઊંકરાને પૂછ્યું.

‘એ તો આખી રાત જાગ્યા! ધડીમાં હસે છે અને રડે છે! કોણ જાણે કરું વળગ્યાં લાગે છે!’ ઊંકરાએ કહ્યું.

‘મને કાલનો બ્લેમ પડ્યો હતો. જિઘાડ દરવાજો!’ પૂનરીએ હુકમ કર્યો. ઊંકરાએ તાણું જિઘાડ્યું. પરંતુ તાણું ઉધડ્યું નહિ. ઊંકરો ખૂબ મથ્યો. પૂનરીએ તાણું જિઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો. બીજા બે ચાર માણસોએ પણ મહેનત કરી. તથાપિ તાણું ઉધડ્યું નહિ. પૂનરી ખૂબ ચીડાયો. જુમાજુમ કરી, ઊંકરાને ગાળો દીધી; લક્ષ્મણને ગાળો દીધી; આખી દુનિયાને પોતે દિંદુ હોવા છતાં જઘામમમાં જવાનો શાપ આપ્યો; અને એક બીજા ડોકાબાગીનું બારણું તોડી પાડી મંદિરની અંદર તેણે પ્રવેશ કર્યો. અંદર જઈ તેણે જુમ મારી, અને તે પાછો બહાર નીકળી આવ્યો.

‘ઠાકોરજીની મૂર્તિ ચોરાઈ! બધા શું કરો છો?’

લક્ષ્મણનો ઊંકરો ગભરાયો. પૂનરીને તેમ જ બીજા બધાને બ્લેમ પડ્યો કે લક્ષ્મણે મૂર્તિ ચોરી લીધી હશે. મઠ કાલે તેણે ઘેલજાનો દેખાવ કર્યો હતો તેનું કારણ પૂનરીને સ્હમજાયું. ઠાકોરજીનાં ધરણું લેવાની

લક્ષ્મણની દાનત ચર્મ હતી એટલે તેણે વિગિચા દેખાવ કરી બધાને આપ આપી રાતમાં મૂર્તિ ઉઠાવી લીધી ! આમ પૂજારીની ખાત્રી થઈ.

‘જોલાવ તારા આપને ! દુરામખોરની દાનત આટલે દડાડે બ્રહ્મ થઈ પૂજારીએ છોકરાને કહ્યું.

‘એ તો ઘેસા થઈ ગયા છે. પૂજીએ એટલે કંઈને બદલે કંઈ બવાળ આપે છે.’ છોકરાએ કહ્યું.

‘એ તો હું બરાબર સ્દમજી ગયો. સરકારમાં સોંપીશું એટલે બધું મળી આવશે.’

આસપાસ ભેગા થયેલા લોકોમાંથી એ ચાર માણસો. લક્ષ્મણની ઝોરડીમાં પેસી ગયા, અને આવું બયંકર કાર્ય કરવા માટે લક્ષ્મણને ધક્કા મારી બહાર ઘસડી લાગ્યા.

‘આપુ, આ બધું શું છે ?’ લક્ષ્મણ ધક્કા ખાતો પૂછવા લાગ્યો.

‘દુરામખોર, આ તો શું કર્યું ? કંઈ નહિ ને હાકોરજી ચોરી લીધા ? પૂજારીએ તેનો કાન આમળીને એક લપડાક ચોડી દીધી.

લક્ષ્મણ ઘેલું ઘેલું હત્યો. તેની આંખ ચમકી બિડી. ઘેલછામાં આંખની ચમક ઘણી વધી જાય છે.

ગીતાનું પારાયણ કરનાર વિદ્વાન પણ નાહી ઘોઘને મંદિરમાં દરજેન સવારથી બેસતા. પ્રવચન સાંજે થતું. તેઓ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે આવી પહોંચ્યા. તેમણે પણ મંદિરના દરવાજા બંધ હોવાની અને મૂર્તિ ચોરાયાની હકીકત સાંભળી અને લક્ષ્મણની ઘેલી આંખ નિહાળી. ટોળાને ખસેડી તેઓ લક્ષ્મણ પાસે આવ્યા અને તેને કહ્યું :

‘લક્ષ્મણ !’

‘આપજી, આપજી ! પગે પડું છું !’ કહી લક્ષ્મણે એ તપસ્વીને સાથેંગ પ્રણામ કર્યા.

‘લક્ષ્મણ હવે મંદિર ખોલ્યું નથી ?’ તપસ્વીએ પૂછ્યું.

‘આપજી, મંદિર ખુલી ગયું !’ લક્ષ્મણે કહ્યું.

‘જે ! જે તો ખરો, કમાડ બંધ છે. બધા દર્શન કરવા તકલી રજા છે. હાથાડી નાખ’ તપસ્વીએ કહ્યું.

હાલુ હાલુ જોતો હાથ તેમ લક્ષ્મણે મંદિરના દાર તરફ જોયું અને તપસ્વીને સંબોધીને કહ્યું:

‘કમાડ ખુલ્લા છે! જુઓ બાપજી!’

તેણે કમાડનું તાળું ખોલ્યું અને દાર ઊધડી ગયાં.

‘પણ મૂર્તિ ક્યાં? બદમાશ!’ પૂનરીએ પૂછ્યું. લક્ષ્મણની સ્મૃતિમાં તપસ્વીના ચબ્દો તરી આવ્યા: ‘પ્રભુ આ રહ્યો! અહીં જ છે! તમારો હાથ લંબાવો અને ત્યાં પ્રભુ છે!.....’

‘બાપજી, મારો પ્રભુ આ રહ્યો! અહીં જ છે!’ લક્ષ્મણે હાથ લાંબો કરી સિદ્ધાસન બણી નિર્દેશ કર્યો. ક્ષણભર સદુને લાગ્યું કે મૂર્તિ તો ત્યાં નથી જ. પરંતુ ના, ના, કાંઈ બૂલ થાય છે! લોકોએ આંખો મોળી, મીચી અને ઊધાડી.

સૂંગાર સજ્જેલી પ્રભુની મૂર્તિ બિરાજેલી સદુએ જોઈ! સ્થિર બિભેલા વિદ્વાન તપસ્વીએ લોકોના કરનાં કાંઈ વધારે જોયું. લક્ષ્મણના હૃદયમાંથી કોઈ પગલાયો નીકળી સિદ્ધાસન ઉપર સ્થિત ચર્ચ મૂર્તિરૂપે ધડ ધર્ષ જતો તેણે જોયો. તપસ્વી ક્ષણભર ન દાટ્યા, ન ચાટ્યા. તેમના હૃદયમાં એક પ્રશ્ન ડંખ મારતો ઝમકી ઉઠ્યો.

‘પ્રભુની નજીક કાણુ? વિદ્વાન? તપસ્વી? કે બકત?’

એકાએક સદુની અળયખી વચ્ચે તપસ્વીએ લક્ષ્મણના પગમાં માર્યું માર્યું.

‘હાથ, હાથ! બાપજી! તમે તો મારા ચરુ! આ શું કરો છો?’

તપસ્વીએ પોતે શું કરે છે તે કહ્યું નહિ; પરંતુ તે સાંજથી પ્રવચન કરવું તેણે બંધ કર્યું.

(સાદળ)

જુગતરામ દવે

[વડવાણ પાસે આવેલા ઉપતર ગામના વડની
ઉ. દાદા દાદેલાલના પરિચય પછી તે નવજીવનમાં
જોડાયા. દાદામાં સુરત નિઃશ્વામાં વેડળી આમમમાં
કામ કરે છે. એમણે પોતાનું જીવન દેશસેવા માટે
અર્પણ કર્યું છે.]

લેજા ઉપરાંત એમણે બાળનાટકો અને
બાળશર્તાઓ લખ્યાં છે અને “દુલગાના કવિ” તરીકે
પ્રસિદ્ધ થયા છે.]

ઘોડાનું બન્ધન

પહેલાં ઘોડો આગની જેમ માણસનો મુકામ ન હતો. જેમ
છોકરાંઓ દારણ હોય કે ન હોય તોવળુ આપું આંગણું ગમતી મૂકે છે
તેમ ઘોડો આખા બીડમાં મનભાવની દરિયાપટ્ટી કરતો. તેના મોંમાં
કોઈનું ચોક્કું ન હતું. તેની પીડ ઉપર કોઈ સવાર ન હતું કે તેની છાતીએ
ગાડીનું ઝુંઝરું ન હતું.

આ તેજદાર અને પાણીવાળું પ્રાણી જે દિવસ સ્વતંત્ર હતું તે
દિવસ સ્વતંત્રતા ઓર બદારમાં ખીસતી.

એક બીડ પુષ્કળ માંદા ધાસથી બરપૂર હતું. ઘોડો મનને ગમે તેમ
વિચરતો. આ છેડે ધાસની એક પૂળી ખાંચ ને હડી મેલે. સામે છેડેથી
વળી એક પૂળી ખાંચ ને પાછો હડી મેલે. આમ એનો વખત જતો.

એક વખત ઘોડો બીડમાં આમનેમ દોડી રહ્યો હતો, ત્યાં છેડે એને
કંઈ દાણું દાણુ દેખાયું. ઘોડો કાન જિભા કરીને એની તરફ વ્હેવા લાગ્યો.
તેને લાગ્યું કે આ વળી નવો ડુંગર અચાનક ક્યાંથી ! ધારીને જુએ છે
તો દાણા ડુંગર જેવું એ કંઈક ચાલે છે, અને દળવે દળવે તેના બીડ
તરફ વધી રહ્યું છે. દવે ઘોડો મનચલે. હતું તેટલું જોર કરીને તે

જુગતરામ દવે

[વડવાણ પાસે આવેલા લખવર ગામના વતની છે. કાશી હાથેલકરના પરિચય પછી તે નવચવનમાં જોડાયા. દાણમાં સુરત જિલ્લામાં વેંડળી આશ્રમમાં કામ કરે છે. એમણે પોતાનું જીવન દેશસેવા માટે અર્પણ કર્યું છે.

લેખી ઉપરાંત એમણે બાળનાટકો અને બાળવાર્તાઓ લખ્યાં છે અને "દુબળાંના કવિ" તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે.]

ઘોડાનું બન્ધન

પહેલાં ઘોડો આગની જેમ માણુમનો ગુલામ ન હતો. જેમ છોકરાંઓ કાચુ દોય કે ન દોય તોયજી આખું આંગણું ગમતી મૂકે છે તેમ ઘોડો આખા બીડમાં મનભાવતી દડિયાપટ્ટી કરતો. તેના મોંમાં કોઈનું ચોકું ન હતું. તેની પાંદડ પર કોઈ મચાર ન હતું કે તેની છાતીએ ગાંડિનું ઝંસરું ન હતું.

આ તેજદાર અને પાળીસાણુ પ્રાની જે દિવસ સ્વતંત્ર હતું તે દિવસ સ્વતંત્રતા ઓર બહારમાં ખીસતી.

એક બીડ પુષ્કળ માદા ધાનથી બન્ધન હતું. ઘોડો મનને ગમે તેમ વિચરતો. આ છેડે ઘાસની એક પૂળી ખાય ને દડી મેલે. સામે છેડેથી વળી એક પૂળી ખાય ને પાછો દડી મેંન આમ એનો વખત જતો.

એક વખત ઘોડો બીડમાં અનનંદન દોડી ગયો હતો, ત્યાં છેડે એને કંઈ કાણ કાણુ દેખાયું. ઘોડો કાન ડાબા કરીને એની તરફ જોવા લાગ્યો. તેને લાગ્યું કે આ પળી નવા ફૂલ અચાનક ક્યાંથી ધારીને જુએ છે તે કાણા ફુગર જેવું એ કંઈક ચાલે છે, અને દળાવે દળાવે તેના બીડ તરફ વધી રહ્યું છે. હવે ઘોડો ગમન થો. હતું તેટલું જોર કરીને તે

કાકા, અત્યારે મને એક તમારો જ આધાર છે. મને તેમ કહે, પણ મારું આટલું એક કામ કરી આપો. તમારો પાડ દું કદિયે નહિ જુલું.

ધોડાએ તે વંખને માણસની આંખ વેંધી દેતાં તેા તેમાં 'મીઠા સાગ આપ્યો છે' એવી લુચ્ચાઈબરેલી રતિ તે ઉકેલી ચકયો દેતા. પણ મરજવાનને આક્રમ ન દેાય.

માણસે કહ્યું કે બાઈ ધોડા, તારા જેવા મુંઠર પ્રાણીનું કામ કેળવું ન કરે ? પણ તું જાણે છે કે હું તો સાવ નાનો છું. મારાથી ઉતાવળે દોડી પણ ચકાતું નથી. તારો વેરી હાથી કેવડો જળસો ! એનું ખળ ફેટકું ? છતાં હું હું તેમ તું કરે તો મને ઉમેદ છે કે હું તને મદદ કરી ચકીશ.

ધોડાએ કબુલ કર્યું, 'જેમ કહેશે તેમ કરીશ. મારે માટે કરવું છે ને ? ક્યાં તમારું કામ છે ?'

ધોડાએ મોંમાં આંગળી આપી, એટલે દવે માણસ દળવે દળવે એનો પોચો ગળવાની તૈયારી કર્યા સાગ્યો. એણે કહ્યું, 'મને તારી પીઠ પર ચડીને બેસવા દે.' ધોડા કહે, 'ખુશાથી.'

'મારે કયી તરફ જવું છે એ તને ખબર પડે એટલા માટે તારા મોંમાં લગામ નાંખવા દે.'

ધોડા કહે, 'કબૂલ.'

'મારે ઉતાવળું કે ધીમું ચાલવું છે તે તું સમજે તે માટે તારાં પડખામાં લોખંડી એડીઓ મારવા દે.'

મરજુ ધોડાએ કહ્યું, 'બસે તેમ.'

કબૂલન થઈ ગઈ. ધોડા ઉપર ચડીને માણસ હાથીને હરાવવા ચાલ્યો. યુદ્ધમાં યુદ્ધિમાન માણસ હાથીને પાડ્યો.

માણસ એ બીડમાં જ રહ્યો. ધોડાના મોંમાં લગામ કાયમ હતી.

માણસ દવે આગ જડે, કાલ જડે, એમ ધોડા દહાડા મણતો હતો. પણ પેસાની તો જવાની દાનત જરાયે જણાતી ન હતી. એક દિવસ ધોડાએ કહ્યું, માણસકાકા, આ જન્મમાં તો હું તમારું કશું નહિ ફેડી શકું, પણ મારી ખાતર દવે તમારે તમારાં ઔરંગીકરનો વિયોગ ખમવાની જરૂર નથી. હવે તો હું મારું ફેડી લઈશ.

પરોપકારી માણસ બોલ્યો, ‘તને એમ એકસો મૂકીને મારાથી કેવું જવાય? બેસાંછોકરાંને તો હું અહીં જ તેડી લાવનાર છું. તેં મારું શરૂ લીધું તો મારે તને પૂરી મદદ કરવી એ મારો ધર્મ છે. તું તારા પોતાના જોર વડે એકસો રહેવા નેટસો હોશિયાર થઈ જા, ત્યાર પછી જ હું અહીંથી ખસી શકું.’

ઘોડાને કાળજે હવે ફટકો પેડો. ઘોડા દિવસ રહીને એણે કહ્યું ડરતાં પૂછ્યું, ‘મારી છબમાં છાકું પડ્યું છે. મારા મોંમાંથી આ લગામ...’

ઢોળા કાઢીને મોટો ઘાંટો તાણીને માણસ બોલ્યો, ‘ફિટકાર છે તને, નિમકદરામ! તારે માટે મેં મારાં ઘરઆર છોડ્યાં, છવનું જોખમ ખેડીને મેં હાથી જેવા મહા બળવાન પ્રાણી સાથે યુદ્ધ કર્યું, અને આટલી એક લગામ પણ તારાથી નથી ખમાતી? આવા નિમકદરામનો ભરોસો શો! કાંટાવાળી લગામ પહેરાવ્યા વગર તું પાંસરો ચાલવાનો જ નથી.

ઘોડાએ ઘડીક ઢેકડા માર્યા. લગામના કાંટાથી તાળવું ફૂટી નહું હતું. ચામુકના ફટકાથી પીઠ ચિરાઈ જતી હતી. એડીના ઘાથી પડખાં વીધાઈ જતાં હતાં; એના ઢેકડા બધા સુકાઈ ગયા.

ઘોડાનો આજની ઘડી સુધી જુટકારો થયો નથી, સ્વતંત્રતા શું એ હવે તો એને યાદ પણ નથી રહ્યું.

(મધપૂડો)

શ્રીકૃષ્ણાર્થ રતનમંત્ર દેશાર્થ

[જન્મ ઈ. સ. ૧૮૪૮માં કુશલ ભિક્ષુના અરેલો
કામમાં. ૧૮૬૧માં અસહકારની ધેરો અભવમાં
નંદાવા કોટો વખત ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં
રાજકારણના અધ્યાપક તરીકે અમરું કામ કર્યું.
દાણમાં હંસ નામના દિની સાસિકના અધ્યક્ષાપક
તરીકે કામ કરે છે. એવાયલા તારા દેશપરેશની
મુન્દર વાતોચિના અનુવાદનો શબ્દ છે. અને
શ્રી. શ્રીકૃષ્ણાર્થની મૂળ અને અરુ અનુવાદ કલાનો
ખ્યાલ આપે છે. પ્રરુન વાતો મરાઠી વાતોકાર
શ. શ્રી.દેશની કૃતિનો અનુવાદ છે.]

કૃતરાનો પટો

“ પેશ પટો દેશાનો ? ” દુશનદારને એણે કિમત પૂડી.

“ દુશનદારે દુશનમાંની વસ્તુઓ સાથે કરવાના દેશાની ઠાંડી એ
પટા તરફ ધરી પુછ્યું, “ આ પટો ? ”

“ એ નહિ.”

તેણે ખીન્ન પટા તરફ સાકડી તાળી.

“ આ.....હાં ! એની ઉપરનો.”

એને વેદંતા પટા તરફ દુશનદારની સાકડી જતાં જ તે એકદમ
ખોલી બિટી, “ હા, એનું ચું ! ”

“ બાર આના.”

આ કિમત એને એના ખ્યાલ કરનાં ધણી વધારે સાગી; તે પછી
મનના ખાલી સમાધાન માટે એણે ફરી પુછ્યું, “ ચું—ચું ? ”

“ બાર આના.”

આંગળીના વેદા ઉપર એણે તે રકમ ગણવા માંડી.

ગુજરાતી ખીછ ચોપડીમાં હમણાં જ ગયેલી તે હતુ તો ચણિયે ચોળી પહેરતી હતી. પૈસા.એ પૈસા કરતાં વધારે મોટી રકમ તેના હાથમાં કદી આવી નહોતી. નિશાળમાં તે પૈસાના કોષ્ટક સુધી પહોંચી હતી- ચોસઠ પૈસાના સોળ આના, સોળ આનાનો એક રૂપિયો, એટલું તેને મોઢે આવડતું હતું. પણ વ્યવહારમાં એણે કદી આટલા પૈસાનો ઉપયોગ નહોતો કર્યો, તેથી જ બાર આનાની રકમ સાંભળતાં તેના હોશકોશ હતી ગયા.

નિશાળમાંથી જતાં આવતાં કેટલી યે વખત તેણે તે પટા તરફ જોયું હતું. તેની સાથેની ખીછ છોકરીઓ ટીકડી, રેવડી, પેન, પેન્સિલ વગેરે લેવા માટે તે દુકાનમાં જતી ત્યારે, કોઈ કોઈ વખત તે પણ તેમની જોડે જતી. પણ તેનું બહુ ધ્યાન તે પટામાં જ ચોટેલું રહેતું. તે તેને ખૂબ ગમી ગયો હતો.

કેટલી બધી વખત તેણે તે પટા જોયો હતો ! કેટલી બધી વખત તેણે તેની કિંમત પૂછી હતી ! અને કેટલી યે વાર આમ ખાલી કિંમત પૂછવા માટે દુકાનદારે ધૂતકારી કાઢી હતી !

દુકાનદાર ધંધાદારી માણસ હતો. છોકરીની ડ્રોગટની પૂછપરછ એને ગમતી નહોતી. કદી એણે પૈસાની ટીકડી સુધ્ધાં તેની પાસેથી લીધી નહોતી. કાગળ, પેન્સિલ, રબર, નિખ-કાંઈ કહેતાં કાંઈ પણ એણે તેની પાસેથી ખરીદ્યું નહોતું. આ બધી ચીજો એને એમને એમ મળતી હતી. મહિને મહિને એ ચીજો એનો બાપ એને આણી આપતો તેથી એને પોતાને આમાંનું કશું ખરીદવાનું રહેતું નહિ. પાઈની પણ ખરીદી ન કરતાં પટાની કિંમત ડ્રોગટની એ પૂછ્યા કરતી તેથી દુકાનદાર કંટાળી ગયો હતો. દુકાનદાર તેને ધૂતકારી કાઢતો હતો. છતાં તે પટા જોવાનો મોહ તે કદી રોટી શકી નહોતી.

નિશાળમાં જતાં આવતાં તે દુકાનમાંના પટા તરફ જોયા- શિવાય તેને એન પડતું નહિ; અને તે પટા પણ તેવો જ આંખમાં ભરાઈ રહે એવો હતો. તેનું ચામડું સરસ કમાવેલું અને નરમ હતું. તેને લટકાવેલી ચાર ઘૂંઘરીઓ તીણું રણુટી રહેતી. પાતળા પતરાંના તારની નકશી તથા બકલ આગળના ચામડાના ગૂંથેલા ગોઢને લીધે તે પટા ખૂબ મનોહર લાગતો. વળી તેને એક સુંદર પૂંઠા પર લટકાવેલો હતો. પૂંઠાને પવન

લાગતાં જ પડાની નકશી' ચમકતી અને ઘૂંધરીઓ ધીમે ધીમે ઝમકતી, ત્યારે તેને ખૂબ આનંદ થતો.

પછી તરફ જોવાનો અને પોતાની સાથેની બહેનપણીઓને તે બતાવવાનો તેને એક ઇંદ જ લાગ્યો હતો.

પટો વેચાતો લેવાની એને ખૂબ ઇચ્છા હતી. પણ આવડી મોટી બાર આનાની રકમ ઉભી ક્યાંથી કરવી ?

બપોરની રજામાં ખાવાનું લેવા માટે તેની બા તેને કોઈ કોઈ વાર પૈસો આપતી. પણ ખાવાના પૈસાને માટેનો રોજની ટકટકથી કોઈ કોઈ વખત બા તેના પર ખૂબ ગુસ્સે થતી અને “રોજ રોજ ખાવાનું શેનું ? ચાલ જી, આજે નહિ મજે પૈસો.” એમ કહીને તેને પૈસા વિના જ નિરાશો મોકલતી.

તો પણ તે દુકાનમાંના પટો જોવાનો કમ તેણે છોડ્યો નહિ; અને બૂખી રહીને પણ ખાવાના પૈસા એકઠા કરવાનું તે જુલી નહિ. એમ કરતાં કરતાં ચાર આનાનું પરચૂરણ તો તેની પાસે બેઠું થયું. દેટલીયે વાર તે પૈસા તેણે ગણી જોયા. ચાર આના-સોળ પૈસાના ચાર આના; બસ એટલા જ ! હજુ આઠ આના એકઠા કરવાના ? અધધધ.....હજુ તો બચુર બમણી રકમ બાકી હતી !

ચાર આનાના પૈસા બેગા થયા તે દિવસે નિરાશમાંથી આવતાં એણે દુકાનદારને કહ્યું, “ઝા પેંડા પટો કોઈને વેચી દેતા નહિ. હ. વે, હું તે વેચાનો લેવાની છું.”

“ચાલ, ચાલ !” કહીને દુકાનદાર કટકા વડે દુકાનમાંથી કાચની પેટીઓ સાફ કરવા લાગ્યો, પણ એણે તો દર રસ્તામાં ઉભાં રહીને એટી નગરે તે પછી તરફ ઘણો વખત વેત્યાં કયું.

દેટલાક દિવસ પછી એની બાને મળવા એની માગી આવી જતી વખતે માગીએ બાણેજનાં આવરણાં લીધાં અને તેના હાથમાં એક અડધો મક્યો. આ અડધાએ અચાનક તેની અતરની ઇચ્છા પૂરી કરી.

માત્રી મર્ઝ કે તરત જ એણે પોતાનું દરનર છોડ્યું, અને એમાંથી સિગારેટનું એક બાણું બહાર કાઢ્યું. પછી પગ પહોંચા કરીને તેમાંનું

પરચૂરણ ઠાલવ્યું અને એક એક સિંક્રો લઈને ગાંધુવા લાગી. પરચૂરણ ગણુઈ રહ્યા પછી તેમાં તેણે પેલો અડધો ઉમેર્યો. જરાજર બાર આના ને ત્રણ પૈસા જેટલી તેની સિલક થઈ.

તેને જોઈતી હતી તેટલી રકમ આટલી જલદી અને અચાનક ભેગી થવાથી તેને ખૂબ આનંદ થયો. એ દિવસે નિશાળમાં તેનું જરા પણ ધ્યાન ચોંટ્યું નહિ. ક્યારે નિશાળ છૂટે અને ઘેર જઈ એમ તેને થઈ રહ્યું હતું. ઘંટનો પહેલો ટકોરો પડતાંની સાથે જ દફતરને ગમે તેમ ગળામાં લટકાવીને તે દોડતી દોડતી પેલી દુકાને ગઈ.

હજુ પણ પટો દુકાનમાં જ છે એ જોઈને તે ખૂબ હરખાઈ. સિગારેટના ખોખામાંથી પૈસા પોતાના ટિયુકડા હાથમાં ઢાલવી તેણે તે દુકાનદાર આગળ મૂક્યા. દુકાનદારે પૂંકામાંથી તેને તે પટો કાઢી આપ્યો.

જતાં જતાં વચમાં તે પટાને અમથો જ હલાવતી અને તેની વૃધ્ધરી જેમ જેમ વાગતી તેમ તેમ તે મલકાતી. પટો વેચાતો લીધા પછી પણ તેની પાસે ત્રણ પૈસા બાકી રહ્યા હતા.

આ પૈસાનાં તેણે નાનાં બિસ્કિટ લીધાં; પણ તેમાંનું એક પણ તેણે પોતાના મોંમાં મૂક્યું નહિ.

પોતાના મોતીને આજે પટો મળવાનો છે એ વિચારથી હરખાતી તે દોડતી દોડતી ઘેર ગઈ. મોતી પર તેને ઘણું વહાલ હતું. ભાત ખાઈ શકે એવા દાંત પણ તેને નહોતા આવ્યા સારથી દૂધ પાઈને એણે તેને ઉછેર્યો હતો. હવે તે મોટો થયો હતો તો પણ એને મન તે કુરકુરિયું જ હતું. હજુ મોટા દૂતરામાં તેની ગણના થવા પામી નહોતી.

મોતી એને એના હવ જેટલો વહાલો હતો. મોતીની આસપાસ જ એનો સઘળો સંસાર હતો. ઓટલા ઉપર દૂતરાની રહેવાની જગાની ફરતે જ તેના સંસારનો બધો ખેલ મંડાયેલો રહેતો. રંગબેરંગી કપડાંના તથા કાચના ટુકડા, મેળામાંથી આણેલી ઢીંગલી, ચહાનો નાનો સેટ, પાલણું, પલંગ સાં હંમેશ પડેલાં રહેતાં. માથું દબાવતાંની સાથે મ્યાઈ મ્યાઈ કરતું એક નાનું ટુવાંટીવાળું કુતરું પણ મોતીને રમવા માટે તેણે મેળામાંથી આણ્યું હતું. પેલા ત્રણ પૈસાનાં તેણે બિસ્કિટ લીધાં તે પણ મોતીની સાથે

એમીને જેમાં ખાવા માટે જ, એની પળ મેંઘ મુખવાળો દત્તો. ધરમાંના બીજાં બધાં કુરતાં એના પર તેનો પ્રેમ વધારે દત્તો. એને લીધે કે તરત જ તેની પૂછડીનો પરપટ્ટો શરૂ થતો અને તે એક મરખો મધુ રહેતો; તેના કાન ઉપરનીએ થતો; અને એની આસપાસના તેના આંકડો તો સુમાર જ રહેતો નહિ.

પટો લઈને દોડતી દોડતી તે ઘેર આવી અને બારણામાં પેગમાં જ મેજની નેમ “ એલી ” “ એલી ” એમ દાક મારી.

પણ એની દાકનો જવાબ મળ્યો નહિ. આંગણમાં, ઝોટલા ઉપર, પરસાળમાં, પછત્રે બારણે, માળપર, અગામીમાં—“ મધે તે તેને સોમી વળે પણ એનીનો પતો જ ન્હોતો.

કેટલીયે વખત તે ઝોટલા પર એનીના રહેણાં તરફ ડોકાવી મઠ, પણ સવારે તેણે લાલીને નાંખેલા દુવાલ શિયામ બીજા કુટું તેને લાં દેખાડું નહિ. તે સવારે તેણે એનીને કેટકેટલા લાડ લગાવ્યા હતા! તેણે જાને જ તેને ખરામત નવગ્રાવેલો અને પછી પોતાનું શરીર લુછવાના દુવાલથી સાફ લુછી પણ નાખેલો; અને દાઢથી તેને વળગીને તેની સાથે તેણે કેટકેટલી વાતો કરી હતી; છેક તેના મોઢા પાસે પોતાનું મોઢું લઈ જઈને એણે તેને કહ્યું હતું, “ આપણે તારે માટે આજે એક મળતો પટો લાવીશું. આપણે હતી અને આજે એવી મળ કરીશું...”

સવારે ઝોટલા પર તે કુરતાને લાડ લગાવતી હતી, ત્યારે તેમના તરફ લગ્ન આપવાને ધરમાંના વડિલવર્ગને જરા પણ નવરાસ ન્હોતી. તે બધાં એક બીજા જ કામમાં પડ્યા હતા. તેના બાપની આંકિસના સાદે-બની બદલી થવાથી આજે તે બીજા ગામ જવા ઉપડવાના હતા, એટલે તેમને માટે સદાપાળીની બચરથા કરવામાં સવારથી એ લોકો દોડદોડ કરી રહ્યાં હતાં.

આંજો નિશાળમાંથી તે ઘેર આવી તે પહેલાં જ ‘ સાદેબ ’ તેમને લાંથી ચઢા પીને ગયા હતા. અને તેમને રોશન પર વળાવીને તેનો બાપ હમણાં જ ઘેર આવ્યો હતો.

બધે શોધ્યા પછી પણ બ્યારે મોતી ક્યાંયે દેખાયો નહિ ત્યારે છોકરીએ આક્રંદ કરવા માંડ્યું.

તેની માએ તેને સ્થમન્નવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો; બાપે તેને બીજું કૃતરું આણી આપવાનું કહ્યું, પણ તેની આંખમાંનાં આંસુ અટક્યાં નહિ, તેમ જ “મોતી” “મોતી”નો તેનો બપ બંધ પડ્યો નહિ. કંટાળીને તેના બાપે તેને ઝૂડી પણ કાઢી. પણ તેથી કાંઈ તે મોતીને ભૂલી નહિ.

તે દિવસથી તેની રમતિયાળ વૃત્તિ બિંદુકુલ મરી ગઈ. કશામાં પણ હવે તેનું મન લાગતું નહિ. રાત્રે વચ્ચે વચ્ચે તે બિંદમાં લવારો કરતી, “સરસ પટો છે, નહિ મોતી? ગમે છે ને, તને તે?”

પણ તેનો મોતી ગયો ક્યાં?

તેને આનંદમાં લાવવાને કરેલા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. તેને માટે ફેટલાં ચે નવાં કૃતરાં આપ્યાં, પણ એકે તરફ તેણે ટૂંકીને પણ જોયું નહિ; અને દહાડે દહાડે તે સુકાતી જ આવી.

તેની તખીયત સારી થાય તેટલા માટે જુદા જુદા સ્પેશિયાલિસ્ટ દાકતરોએ નાના તરેહની નવી અને રામબાણુ દવાઓ તેને આપી, પણ એકેનો તેને ગુણ લાગ્યો નહિ. ક્રમે ક્રમે છેવટે તે મરવા જ પડી.

બદલી થવાથી ગયેલા સાહેબની ભલામણથી એના બાપનો પગાર વધ્યો; અને એ વધેલા પગારની રકમ લઈને એનો બાપ ઘેર આવ્યો તે જ દિવસે એનું લક્ષણ કાંઈ બરાબર જણાયું નહિ. હવે તે થોડા જ કલાકની મહેમાન લાગી. એના બાપની વાટ જોતો એક કાગળ ટેબલ પર પડેલો હતો; પોતાને પ્રમોશન અપાવનાર સાહેબના હસ્તાક્ષર પાકીટ પર જોઈને તેણે તરત જ તે ફેંચ્યું. આમતેમની હકીકત લખ્યા પછી છેક છેવટે કાગળમાં આ પ્રમાણે હતું :

“.....અહીં આવતી વખતે દેખાવમાં જરા હીક દેખાયું તેથી ગમી જવાથી તમારે ત્યાંથી પેટું કૃતરું હું લાવેલો; પણ પહેલેથી જ તેણે ભૂલી ભૂલીને અમને હેરાન કરી દીધા. ખાવાપીવાનું તો તેણે નામ જ છોડી દીધું હતું. અમારાં ‘મટન પાઉ’ કદાચ તેને માફક નહિ આવ્યાં

હોય! સારા ખોરાકની તેને ટેવ જ નહિ હોય એમ લાગતું. કંઈ-કંઈ કરતાં ખૂણામાં પગ વચ્ચે માથું ખોરીને બેસતું અને સહેજ છેડા કે ઘૂરકીને એકદમ શરીર પર ધસી આવતું—આવી તેને કુટેવ હતી. આતું કરકમળું ફૂતરું બાળખચ્ચાંવાળા ધરમાં રાખતું જોખમકારક હોવાથી તરતજ મેં પાંગરાપોળમાં મોકલી દીધું હતું. તે ત્યાં કાસે જ મરી ગયાનો રિપોર્ટ હમણાં જ મારી પાસે આવ્યો છે અને તેથી જ તેને વિષે મને સાંમર્થ્ય હાસ એ જ.”

કાગળ વાંચી રહ્યા પછી બાપની નગર પધારી પર પડેલી પોતાની દીકરી તરફ મર્મ, તેના શરીરમાં કાંઈ પણ રત્નું ન્હોતું. આંખની પાંપણુ દલાવવા જેટલી શક્તિ પણ તેનામાં ન્હોતી. તો પણ તે ફૂતરાનો પટો તેણે ખૂબ જોરથી પકડી રાખેલો જણાતો હતો. કાંઈક બોલવા માટે એના હોઠ ફરકના હોય એવું એના બાપને જણાયું. ઉતાવળથી પાસે જઈને તેણે એના હોઠ આગળ પોતાના કાન ધર્યાં.

આત્મન ઉઠા અવાજમાં તદ્દન અસ્પષ્ટ “મોતી” “મોતી” શબ્દ સંભળાયાનો તેને બાસ થયો. પણ બાસ જ હતો કે ખરી હકીકત હતી કે સુકાર્થ ગયેલી છોકરી અને પાછેલું ફૂતરું એ બેનો કાંઈ સંબંધ હતો ખરા ?

(ખોવાચલા તારા)

DR. CHANDAN K. SETHI
JAIN LIBRARY
DIYANER, RAJPUTANA

બળવન્તરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

[જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૬માં-અદૃશમાં. ૧૮૮૬માં બી. એની ડીગ્રી લીધા પછીનું એમનું જીવન રીજ-વર્ણીખાતાની નોકરીમાં અતિત થયું છે. હરણો, જરોહરા, પૂના વગેરે રથભોજને એમણે પ્રોફેસર તરીકે કામ કરેલું. ૧૯૨૪માં નિરુત્ત થયા ત્યારથી જરોહરામાં રહે છે.]

પ્રો. ઠાકોર મુખ્યત્વે વિદ્વાન વિવેચક તરીકે જાણીતા છે. એમણે સર્વત્રાયિક સાહિત્યમાં પણ સારો ફાવો આપ્યો છે. ચારત્વરદર્શી અગ્રેય કાવ્યો ઉપરાંત એમણે નાટકો, વાર્તાઓ, અને જીવનચરિત્રો લખ્યાં છે. એમની દૂધી વાર્તાઓ બાલ્યપ્રદ અને રસમય હોય છે.]

મુકુલ

મુકુલ અને ઠળી બે બાઈબ્લેન હતાં, ઠળી કંઈક મોટી હતો. એક દિવસે દીવાળતી ચતાં અને શેરીમાયી દોડતાં દોડતાં ઘરમાં આવ્યાં. ત્યાં પરસાળમાં જ એમની બા પથારીમાં બેસેન પડી હતી. અને ડોસીમા તેને સેક કરી રજાં હતાં. આ જોઈને મુકુલ અને ઠળીનું હસતું અને એમના કસોટા પરસાળને પગથિયે ચઢ્યાં જ નહીં. બંને છાનામાનાં એક બીજાની સોડમાં બાના મો આગળ બેઠાં. ઠળીએ ધીરે રહીને પૂછ્યું, “બા શું થાય છે?” પણ તે મુકુલે જ સાંભળ્યું, બાએ હાથ લાંબો કરી બેસને એક પછી એક પાસે લીધાં, ચૂમી ન કરી, થોડી વાર એમના સુકોમલ ગાલ પોતાને ગાલે દાબી રાખ્યા, અને પછી પાસું ફેરવ્યું. ડોસીમા કહે, “ઠળી, જા, તું ને મુકુલ વાણુ કરીને સુઈ જાવ.” બંને રસોડામાં ગયાં.

ત્યાં માસી રાંધવા આવી હતી. કુળીએ તેને ફરી પોતાનો સવાલ કર્યો, “વ્હાલી માસી, બાને શું થાય છે?” મુકુલે તે સાંભળ્યું, પણ માસી તે જ પળે તપેલી ઉપર દાકણું દીક કરતી હતી, તે ખખડું. તેણે એટલું જ કહ્યું, “કુળી, મુકુલ, આમ આવો. લ્યો આ રકાખીમાં બંનેને એકઠું પિરમું છું, શુપચુપ ખાઈ લ્યો. કુળી, બહેન, પાણીની લોટી લેતી બેસ.” જમીને હાથ ધોતાં કુળીને ફરી પૂછવાનો વિચાર થયો, પણ ત્યાં તો નહાનાકાકા અંદર આવ્યા, તેણે એમની પાછલી મેડીમાં લઈ જઈને સુવાડી જ દીધાં.

બંને સવારે તડકે થતાં ઉઠ્યાં અને નીચે ઉતર્યાં, ત્યાં તો આખા ઘરમાં એકલાં ડોસીમા.

x

x

x

મુકુલ અને કુળી થોડા મહિનાથી એમની માસીને ત્યાં રહેતાં હતાં. માસીનું ઘર ન્હાનું હતું તેમાં બંને એની પૂઠે પૂઠે જ ભમતાં. બીજે ત્રીજે એ કલાક બે કલાક બહાર જતી ત્યારે જ તેની બેડે બહાર નીકળતાં. કોઈ વાર મુકુલ આડો થતો અને કુળી રડવા પર ચ્હડતી, ત્યારે માસી એમને પોતાની મોટી બહેન-એમની બા-ની વાતો કહેતી એટલે બંને ટપ શાંત થઈ જઈ સાંભળતાં, માસીની પાસે ખરી બનેલી હકીકતોનો સંચય ખૂટ્યો, ત્યારે તે બેડી બેડીને કહેવા લાગી. એમ કરવાની તેની કલ્પનાશક્તિ ખૂટી પડી, ત્યારે એણે રામચંદ્ર, કૃષ્ણ, હનુમાન, અંગદ, પ્રહલાદ, ધ્રુવ વગેરેનાં બચપણની વાતોનો અને પંચતંત્ર, ઇસપનીતિ જેવી વાર્તાઓનો અખૂટ ખજાનો ઉઘાડ્યો. “બે કુળી,” અથવા બે “મુકુલ, એક વાર કની મોટી બહેને મને કલાણી વાત કહી,” એટલું માથું બાંધીને કહેવા માંડે, એટલે બંનેનું મન તુરત ગમે તે વાત કે વાર્તા કે ડુચકો હોય, તે સાંભળવા તરફ વળે જ, અને મસ્તી, તોફાન, રાદ, રાવ, હુમ્મ બધું જ ક્યાંય ઉડી જાય. મોડી રાતે ય કોઈ કોઈ વાર માસી કે તેનો વર જગતાં ત્યારે આ નમાયાં છોકરાંની ઊંઘની લંબરીમાં મંથ, “પછી, વ્હાલી માસી, બાએ શું કહ્યું?” એવા જ કંઈ બોલ તેમના આંખજવામાં આવે.

x

x

x

એક દિવસ ન્હાનાકાકા મુકુલ અને કુળીને પાછા ઘેર લઈ આવ્યા. પરસાળનું પગથિયું ચડતાં ડાસીમાએ મુકુલને તેડી લઈ બચ્ચી કરી, ત્યાં મુકુલે આંગળી લાંબી કરીને પૂછ્યું, “મા, આ કોણ છે?” “આવો મુકુલ, આવો કુળી,” કહેતી તે સામે આવી. તેનો ઉમળકો આ જાળકો સહી ગયાં ખરાં, પણ એમના સોડીમાંથી સામો ઉમળકો ઉઠ્યો નહીં. બે ચાર દિવસ થયા ને બંનેને નિશાએ મૂક્યાં. નિશાળની રમતગમત, નિશાળનાં કામકામ, નિશાળનાં બાઈબંધ બહેનપણીઓમાં એવનો ધણે વખત જવા લાગ્યો. પણ તો એ બાઈનો વખત તેઓ એક બીજા સાથે, કે ડાસીમાની સોડે, કે ન્હાનાકાકાનાં ચાવીવાળાં ઈંત્રિનો અને ટીખગોની ધમાચકડીમાં ગાળવા લાગ્યાં. બપોરના લાંબા ગાળામાં છતાં હોય ત્યારે તેઓ માસીને ત્યાં જતાં રહેતાં, કે ડાસીમાને કૃષ્ણવીરમૃત, એક ઈચિયા અક્ષરોમાં છાપેલો ગિરિધરકૃત, વિધ્યપુરાણ. કે એવો કોઈ મોટો ચોપડો બેસણી ઉપર બરાબર ગોઠવીને “મો-ર-લી વા-ગે તે મ-મુ-વં-ન-માં રે” એમ અક્ષરે અક્ષર છૂટા ચીપી ચીપીને વાંચી સંભળાવતાં. ધડી મુકુલ વાંચે ને ધડી કુળી વાંચે. કુળીએ અગિયારસ અને અધારી ચોથનાં વ્રત કરવા માંડ્યાં હતાં, અને એવો દિવસ હોય ત્યારે તો વાંચવાનો હક્ક કુળીનો ગણાતો.

૨

એક શનિવારે નિશાળમાં વર્ગ ઘર થયા ને મુકુલની જોડેના ડોકરોએ કંઈ અટક્યાણુ કર્યું. અને મુકુલથી ન રહેવાયું. તે ખડખડ હસી પડ્યો શિક્ષક તરુમ્મા: “કોણુ દરમું એ?” મુકુલ ઉભો થયો. “આમ આવ.” મુકુલ ગયો શિક્ષક હતા ચોવીસના, મુકુલને આઠમું જતું હતું. પણ આખું શિક્ષકની આંખની સામે જ રાખીને એ આવ્યો, અને શિક્ષકની આખથી તે સ્હેવાઈ નહીં. અવાજ કડક થયો: “કેમ દસ્થો આવ્યા?” બીજા ડોકરો આજ પ્રસંગે કેમ વર્તતા તે મુકુલે જોયેલું જ નહીં. જાળકની દિશતને દાખી દેવામાં ચુરુપલું નથી. લીચાચપલું છે, એ શિક્ષકને ખબર જ નહીં. વર્ગમાં ડોકરોએને ઠાંત અને ચાલતા વિવિધમાં ધ્યાન આપતા ગમે તે પ્રકારે રાખવા જોઈએ, એટલું જ તે

કુચુ ને પેલનો વાંક ખગે, પણ દમી પાયો દુ ને ક ખેનો વાંક ?
 આવાથી દમી પગાયું નેમાં આરો પણ શે વાંક ? માથામાં એક
 પડી રહ્યું હતું ત્યાં કઈ બળતું પણ હતું અને પાતળે વગર
 આમ દાદી મુકો ને બહુ સાધ્યું. ફરીને રાતું છે એવું ભૂખી
 પડ્યું. પણ ને એણે દાદી દીધું. અને જાણે કઈ જ પરવા ન દોષ એમ
 ની જગાએ આવી દમર પાડી ઉપાડી લઈ ચિદાકને સલામ બરી
 નો રયો. રસ્તે માગીનું જાણ્યું દોષ્યું, પણ માગી છે રસોડામાં તે
 જાયું નહીં. એટલે થોડી વારમાં જ—ઉરકેરાયસો દોવાથી દંટાળી મથે,
 આગ્યો થેર.

આજે રસોઈ દોગીને કરવાની હતી, ને પણ રસોડામાં દતાં. નહાના-
 હજુ હાઈરફામાં દતા, ફળી નેની નિચાળે હતી. પરમાળમાં બાપા
 કે છાપું વાંચના દતા. મુકલ પગાયું મ્હડી થાંભલે અટલીને ઉભો.
 પાસે જવાની ને છટથી બોલવાની ટેવ નહીં. ઉરકેરાયસો દનો,
 માં દુઃખતું હતું, તેમાં આખને શું હતું ? કેમ હતું ?—એ ગમરામણ
 બગી, અને એણે રડી દીધું. “કેલુ-મુકલ ! અચારે ક્યાંથી ?
 જે હજુ મથો જ નથી કે શું ?” આ નતું—વધારે બોલું—આજ આવતાં
 થાંભલે સરી બેસી જ ગયો, અને “મા, મા, બહુ દુઃખે છે રે !”
 મોટેથી રોવા લાગ્યો.

બાપા દીવકેથી ઉઠ્યા એમને કોણ જાણે કેમ દોંગનો જ બેઠમ
 થો. પાસે આવતા ધમકાવતા બોલ્યા : “બોલ, બોલ, રડે છ રીનો ?
 જે નથી ગયો ?” મુકલ માથું બે હાથ નીચે પાલી મોટાં હુસ્કાં વચ્ચે
 દુઃખે છે રે !” એમ બોલતો હતો. બાપાએ હાથ ખેંચ્યો અને ફરી
 “નિચાળે નથી જતું ? જતું જ પડ્યો ?” મુકલ ઉભો થતાં દુઃખતું તું
 ઉપર બીજી હાથ લાંટી તુટક બોલવા લાગ્યો : “મથોતો, બાપા,
 ચિદાક ગુરસે થયા ને અને માર્યો તે દુઃખે છે રે, અરર, બહુ દુઃખે
 !” હજુ બાપાને શું દુઃખે છે તે તપાસ કરવાનું સુઝ્યું નહીં. તે
 “વાંક વગર મારે ? ત્યારો જ કઈ વાંક હશે. પણ તું અહીં કેમ
 આવ્યો ?” ટેલી રસોડામાંથી હાથ ધોઈને આવ્યાં. તે કહે, “બંડી
 નાખ, હું નહાવતી છું, ને આમ આવે જોડું શું દુઃખે છે ?”

ખોચા દિવસનાં ગૈરાં છોકરાંનું ઉપરાણું લે તેની આપાને સ્ત્રી હતી. તે ખોચા, “હુએ શેનું. આ? એ તો ન્હારી આવ્યો છે, તે કેવલ છે. —ખોચ રે લુચ્યા, ન્હારી કેમ આવ્યો?”

સુકુલ હુસ્કાં ખાતો હતો તેથી શિક્ષકે ધોત્ત મારેલી ત્યાં શૂળ પણ થવા લાગી. તે પાછો બેસી જવા ઇચ્છતો હતો. આપાએ કાંઈ કહેવું તેમના હાથ ઉપર પોતાનો ન્હાનો હાથ મુકી, હતી એટલી શક્તિ ભેગી ફરીને તેણે જવાબ દીધો : ન્હારી નથી આવ્યો, શિક્ષકે જ કહા-કહા-કહાડી મુક્યો.” એટલું મહાપ્રયત્ન બોલતાં જ તે હાથ છોડાવીને બેસવા ગયો. ત્યાં આપાએ તેને છોડી દીધો તે આંચકો વાગ્યો, કે હાથ મુકતાં તેમણે ધક્કો પણ માર્યો, કે સુકુલ જ બેસતાં લથડ્યો, એ કાંઈ સમજાયું નહીં. અને થયું એવું કે બેસી જવા જતાં એ પડી ગયો. જ્યાં વાગ્યું હતું ત્યાં જ ફરીને ટુંબીની ધાર વાગી, ખોચી પગથિયાના પથ્થરમાં અડખાઈ, અને એ ચોક્કમાં ઢગલો થઈને પડ્યો, તથા એ બેભાન લોથ જેવા શરીરના માથામાંથી એ ઠેકણેથી લોહીની ધારા આવી.

ડોસી ન્હાયલાં રહેવું હતું તે ભુલી ગઈ. સુકુલને પોતાના બોળામાં લઈ લીધો. આપાની સ્ત્રી પણ શરૂ અને ભયના બેવડા મારથી મરી જ ગઈ.

પાસે જ મોટા રસ્તા ઉપર એક દાકતરનું દવાખાનું હતું. દાકતર ઘેરથી ચાલ્યો આવીને પોતાને ટેબલે બેસવા બેસ્યો છે ત્યાં જ સુકુલના આપા એને મરણતોલ છોકરા પાસે તેડી લાવ્યા. લોહી વહેતું બંધ પાડી, બધું ઘોઈ, કાન પણ એણે તપાસ્યા. એક કાનમાંથી રહેજ લોહી નીકળ્યું હતું તે પણ ઘોઈ નાખી, પાટા તૈયાર કરતાં કરતાં બેચાર સવાલ પૂછ્યા. બાજરીમાં પડેલો (શિક્ષકની આંગળીનો) સોલ બતાવ્યો. ત્યારે આપાએ કહ્યું, “શિક્ષકે માર્યો અને કહાડી મુક્યો એમ કહેતો હતો.” “પછી તે ઉપર બીજી વાર આ ત્હમે માર્યો?” ડોસી કહે, “ના, ના. ચાંમલે ઉભો ઉભો થાકી ગયો, માથાની શૂળ પણ રહેવાઈ નહીં; અને — બેસવા જતાં તંમર આવી તેથી આ ટુંબીની ડોર પેસી ગઈ, અને આ પગથિયે અડખાઈને પડ્યો.” “બરાબર” દાકતરે ટુંબીની ડોર ઉપર આંગળી ફેરવીને સુંધી બેઠી, માથાનો તે ભાગ ફરીને સાફ કરી ત્યાં ભૂકી છાંટી,

અને પછી ધાંન ખેતી નાક બંધ કરી મુકુલના કોઠામાં દવા ઉતારી દીધી, તે પછી પાટા બાંધ્યા અને પથારીમાં બરાબર ગોઠવીને સુવાડ્યો. બરફ વગેરેની મચના કરીને ઉઠ્યો. ડોસી પૂછે, “આમ અવાચક ક્યાં સુધી રહેશે?” ઇકતર ગંભીર થઈ ગયો, “ચાર પાંચ મિનિટમાં જ હું આવી પહોંચ્યો એટલું બહુ જ સારું થયું છે. પણ ડોસીમા, સાંજે હું પાછો આવીશ ત્યારે કદી યાદીશ. હમણાં તો શું કહું? સાંજ પહેલાં પણ ને ત્યજ આપ્યો છાગે તો તુરત મેને બોલાવજે. સાડા અગિયાર સુધી તો ફરજે જ છું.”

૩

સાંજે ઇકતર પાછો આવ્યો ત્યારે મુકુલ એને એ સ્થિતિમાં હતો. હાથો સરખો નહોતો. ઇકતરે નાડી અને શ્વાસ તપાસી લેયાં, અને અનંદમાં આવી ગયો. “ડોસીમા, તમારાં પુણ્ય બહુ જબરાં છે. હવે તાર કદ્ય ને આવે તો મ ચિન્તા નહીં. આવી મરણનોત્ત ધર્મ થઈ છે, પણ આ ટૂલ જેવી કાયામાં કુદરત સો ચે સો વસા પેનાની અજબ શક્તિઓ અજમાવી રહી છે.” ડોસી કહે છે, “હા બાઈ, હું પણ લેઈ રહી છું. રામ રાખે તેનો વાળ પણ વાંકો થતો નથી. માર્કા વળી ગઈ છે, હવે તો મહા નિડામાં જ છે.” ઇકતરે મુકુલને તળિયે રહેજ પીછું આડકાડી લેયું. પગ આપોઆપ જરા હાલ્યો. બીજી વાર લેયું; ખાતરી થઈ. “ખરી વાન, માજી, આમ ભ્યારથી હશે?” ડોસી કહે, “ચાર વાગ્યા સુધી એરા ઉપર ઝાંખ હતી, હવે પાછું આખે શરીરે એનું પૂરું તેજ આવી ગયું છે.” માત્રી પણ પાસે બેઠી હતી. તેણે પૂછ્યું, “બે ચમચી દૂધ રેડીશું?” ઇકતરે ઝોઠ, હથેળીઓ અને પેટ ધારી ધારીને અને આંગળી દાબી દાબીને લેયાં. પછી કહે, “જરૂર જણાય છે ખરી, પણ હિમાં રહેા, હું દવા લઈ આવું.”

x

x

x

x

મુદ એકાદશીની રાત હતી. ચન્દ્રના અર્ધથી એટલા જિમ્મું અજવાળું બરાબર મુકુલના માં ઉપર પડતું હતું ડોસી પાસે જ કોથળા ઉપર જરા આડી થઈ હતી. મારી બેઠી હતી. બીજી બાજુ ઢગી પણ એક જાંઘ કહાડી આવીને બેઠી હતી. નવી અરપૂર્ય દોવાથી દોચકે પડેલી જરા જરા

ધોરતી હતી; પણ એ નિયમિત અને અતિ નાનુક ધોરણ શાંતિની મધુરતામાં કંઈક ભાત જ પાડતું હતું. ત્યાં કુળીએ જોયું અને સાંભળ્યું; માસીએ પણ.

રાતની શાંતિ બધે જામી ત્યાં સુકુલને સ્વપ્ન શરૂ થયું હતું. પાંચ-પંદર છોકરાઓ સાથે એ ખેલતો હતો, ત્યાં જાણે એનો પગ સચો. થોડું સુધી ઘાસમાંથી જ સરતો સરતો એ ઉભો થવા ગયો ત્યાં એકદમ ધાર ઉપરથી જઈ પડ્યો ઝાડીમાં. પણ પડતાં પડતાં એક આંગાના ધ્રુમટમાં ઝીલાઈ ગયો. એના આઘાતથી બેચાર ઝીણી ડાળીઓ ભાંગી હશે, પણ એક મોટી ડાળ એના હાથમાં આવી ગઈ, જે ઝાડીને તે એના ઉપર ચડી બેઠો. જુએ છે તો ચોતરફ ઝાડ જ ઝાડ. પણ તેમનાં બધાં ડાળ પાંદડાં પારદર્શક, એટલે ખુલ્લી જગા હોય એમ તે બધું જોઈ શકતો. જે ડાળીએ તે બેઠો હતો તેને એક અશોકની ડાળ અડકતી હતી. સુકુલ આંખેથી અશોક ઉપર ગયો, અને ત્યાંથી જંચુડા, આમલી, કોડી, બીલી બકુલ એમ પંદર વીસ ઝાડ ઉપર થઈને તે એક નવા જ ઝાડ ઉપર આચ્યો. તેની ડાળો શેલડીના અતિશય જડા સાંકડા જેવી હતી અને પાંદડાંને ઠંકાણે તેને ધ્રુવો હતાં. પાંદડાં કે ધ્રુલ તોડીને લેતાં હાથમાં ગોળ ફળ જેવાં થઈ જતાં, અને દડા જેટલાં મોટાં પણ સ્વાદમાં શેતૂર જેવાં લાગતાં. સુકુલ આ વીસ શેતૂરો મળીને એક થયું હોય એવું અને વળી ગોળ ઘાટનું, જેતાં પાંદડું, અડતાં ધ્રુલ, અને ખાતાં ફળ, તેને ખાવા લાગ્યો. તોડતો જાય અને ખાતો જાય! ખાતાં ધરાયો ત્યાં એણે એક ન્હાની ડાળખી તોડી તોડીને ચૂસી, પાતળી કાતળીઓ ચૂસતો જ ગયો, તેનો રસ એને શેલડીના રસ જેવો લાગ્યો. કોણ જાણે કેટલી ડાળખીઓ ચૂસી હશે. પછી એને તરસ લાગી. નીચે આવે એક બેળિયું ખળખળ વહી રહ્યું હતું. અને તેની વચ્ચે એક ગોળાકાર ડુંડ જેવું દેખાતું હતું. એ ડુંડના પાણીમાં જાણે ચંદ્ર પોતાનું મોં જોઈ-ધોઈ રહ્યો હતો. અને તેમાં વચ્ચેથી-ચંદ્ર પ્રતિબિમ્બના મૃગલાંછનમાંથી-એક એકલનાળ એકલધ્રુલ પોયણું ઉઘ્યું હતું. ઝરણાના બાલ ધક્કાથી નાળ ભાંગી પડે એટલી બધી નાનુક દોવાથી તેના રક્ષણને માટે જ જાણે આસપાસ આલવાલ-ડુંડ-રચવામાં આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. ડાળે બેઠેલા સુકુલની નજર એ ચંદ્ર-મૂલ એકલનાળ

એકદલ પેયણી ઉપર ૧૧ મર્ધ ને દુલમાંથી જાણે મુકમનિમુકમ
રુમિનનુ નીજા લાંબા મના એની પાંપણેએ વળગ્યા. અને નંજુએનો
એકપણે ને ધીમે ધીમે ત્રણ પગથી મગી પડ્યો, ધીમે ધીમે ઝરણુ પામે
અને, ધીમે ધીમે ઝરણુનાં મળકનાં પાણી ઉડાળેનાં ચાલવા લાગ્યો,
ધીમે ધીમે કુંડને કહિ આવી ઉભો. ત્યાં એ એકલનાજ પેયણી દાડી,
ડોરી-જાળે એને એક ડગલું પણ આગળ જરવાની મના કરતી દેણ એમ.
મુકલે આગા માની અને એ ઝરણુના વલનમાં જાને પગ જરા આધા
રેતી છાર ઉભો. ત્યાં એક કીનુક થયું. નાજ ઘોડીક કુંડના પાણીમાં
દતરી મર્ધ, અને મુકલ નરક વળી, લચી પોતાના દુલને જરાજર મુકલના
મુખની સામે દારી રતી. રુમિનનુએ ઉચા કુતારા પેડે ઉભા, અને તેમનું
જોજ પરિમંડળ રમાયું તે વચ્ચે દુલ અને મુકલનું મુખ આવી જતાં
મુકલની આંખ નવી શક્તિથી ચમકવા લાગી, અને પેયણીના ઉત્તમાં
દુલને તેજે પોતાની જાનું મુખ જ જોયું, પોતાની ધણા સમયથી વિખૂટી
પેડેલી જા જ જોઈ, પવિત્ર, શાંત, હેત અને રિમતની તેજેમય મૂર્તિ.
મુકલે તેનાં પેયમાં ઉપર ચૂમી લીધી. બીજી લીધી. દુલે મુકલના કપાળ
ઉપર મધ્ય જાણે ચૂમી કરી. પછી તેના માથામાં બે ઠેકાણે ધા હના તેને
એ દુલ જરાક અડક્યું. એ ચૂમી અને સ્પર્શસુખથી મુકલની રંગેરગમાં
અગ્ની રડાયું. તેના મુખ ઉપર તેની આખી કાયા ઉપર અસૌકિક રિમતનાં
કિરણ કુવારાની ધાગુઓ પેડે ફરફરી રજાં અને તેના આત્માના ઉડાણમાંથી
બીડો, મુદ્, મંજુલ સ્વર નીકળ્યો. “બા, ત્રીજી ચૂમી લઉં ?”

કળીએ અને માસીએ નિઠાવરથ બાળકની પથારી આગળ બેઠાં
મધરાતના શાંતિસાગરમાં એ જોયું. એ સાંભળ્યું. માસીએ કળી સામે
જોઈને પોતાના હોઠ ઉપર આંગળી મુકી. કળીને એવી સંગાની જરૂર જ
ન હતી. પરંતુ બેમાંથી એકે બીજી કંઈ પણ જોવા સાંભળવા પામ્યાં જ નહીં.

એકલનાજે પોતાના દુલને પાછું ખેંચ્યું. દુલ અને મુખની આસપાસનો
રુમિજોળ આઝો થયો, પણ તે વેરાના પેડેલાં દુલની પાંદડીઓમાંથી
મુકલને જવાબ મળ્યો. “ના, બેઠા, કુંડમાં પડ્યા પછી જ ત્રીજી ચૂમી
સેવાય, અને ત્યારે કુંડમાં પડવાને વાર છે. હજુ ત્યારે મોટા મર્ધ ત્યારે

બાપાની, કુળીની અને ત્હારી નવી બાની સેવા કરવાની છે; જે સેવા મ્હારે કરવાની અધૂરી મુશ્કેલી છે અહીં આવતી રહી છું તે. જા બેટા પછી મ્હારા આશીર્વાદ.”

મુકુલ સાંભળી જ રહ્યો. તેને જરા પણ દુઃખ કે અશાંતિ થઈ નહોતી. રક્તિ મંડલ ઉકલી રહેતાં તેનાં પોપચાં ઢળી ગયાં અને તે અંત નિદ્રામાં પડ્યો.

x

x

x

સ્વપ્નારે પાછા દાક્તર આવ્યા. મારી કહે, “પાટા ઉખેડી જોશો? ધા રૂઝાવાની તૈયારી હશે.” “વાદ રે, બહેન, ત્હમ્હારા મોંમાં સાકર. પણ તમે બહુ જ આશાવાદી છો. અમારો અનુભવ તો એમ કહે છે કે બહુ ઉતાવળ કરવા જાય તે પાછો પડે.” પરંતુ પછી દાક્તરને દર્દીની હાલત જોતાં એટલો તો સુધારો લાગ્યો કે તેમણે પાટા ઉખેડ્યા જ. બોચી આગળનો ભાગ હજુ છેડ જ પોચો હતો. ફરી પાટા બાંધે છે એટલામાં તેની ખેંચથી મુકુલે આંખ ઉઘાડી, અને બોલ્યો, “મા, મ્હને પાણી પાવ.” ત્યાં એણે માસીને જોઈ અને તેની તરફ પામું ફેરવવા ગયો. દાક્તરે તેને સંભાળીને પામું ફેરવાવ્યું. ડાસીમા બેઠાં બેઠાં દૂધ લાવ્યાં તે દાક્તરે બહુ જ થોડે થોડે પામું. પછી મુકુલ બેઠો થવા જતો હતો, તે ન થવા દેતાં એને પાછો તકિયા વગેરે બરાબર ગોઠવીને સુવાડ્યો. મુકુલ સૂતો અને સૌ સાંભળે એમ બોલ્યો, “બાપા, બા કહે છે મ્હારે ત્હમ્હારી, કુળીની, અને નવી બાની સેવા કરવી. શી સેવા કરું?” બાપાની આંખમાંથી ખોર જેવાં બે આંસુ પડ્યાં. માસી અને દાક્તરે સાથે જ જવાબ દીધો: “આ ઘડીની સેવા એ જ કે પાછો ઊઠી જા.”

x

x

x

પૂનમ સુધીમાં મુકુલ સાવ સાજો થઈ ગયો અને નિશાળે જવા લાગ્યો. પોતાના સ્વપ્નની વાત એણે કહી તો બે જ જણને, પણ તેના જ સંસ્કાર એનું આખું જીવન અને ચારિત્ર્ય ઘડવામાં મોટું બળ નીવડ્યા.

(દર્શનિયું)

$$x^2 - 2x + 1 = (x-1)^2$$

$$(x-1)^2 = 0$$

$$x-1 = 0$$

$$x = 1$$

$$x = 1$$

$$x = 1$$

$$x = 1$$

$$x = 1$$

$$x = 1$$

$$x = 1$$

$$x = 1$$

$$x = 1$$

$$x = 1$$

$$x = 1$$

$$x = 1$$

1

1

1

“હુસેનભાઈ, સરીમ વધી ગઈ છે.” કાપરમેન ફરીથી હિચ્ચત કરી બોલ્યો, અને વધુમાં તેણે ઉમેર્યું, “સરીમ હોડું!”

હુસેનને ખાન આગ્ર્યું કે સરીમ ખૂબ વધી ગઈ છે, અને સોઈફી વાગ તો ક્યારનો બંધકર અવાજ કરી રહ્યો છે. તેણે તરત જ કાપરમેનને સરીમ બોલી કરવા કહ્યું.

ફરીથી તે વિચારે ચડ્યો. આગમાં આગળ ધપે જ જતી હતી. કાપરમેન વચ્ચે છોડવામાં અને આગ બોલી કરવાના કામમાં પડ્યા. હુસેન સામે દૂર દૂર સુધી શૂન્ય દૃષ્ટિ નાખતો બેઠો. સિઆલની લાલ બની તેણે દૂરથી જોઈ. પણ તેને ખ્યાલ રહ્યો હતો નહિ કે તેણે ગાડી અંદરથી જોઈએ. તેને તો તે લાલ બત્તી જેવાં જાણે તાવથી પોતાના બાળકની આંખ લાલ અંગારા જેવી બની ગઈ હોય એમ લાગ્યું. અપાર વેદના સાથે તે તે બત્તી તરફ જોઈ રહ્યો. અન્તર સપાટબેર કપાતું જતું હતું. એન્જિન જાણે નિરંકુશ બની પોતાનો મુકાની મફલનમાં રહ્યો છે તેથી જાણે ઘોર અદૃશ્ય કરી ધસે જતું હતું. એ ફર્સ્ટ, એક ફર્સ્ટ, અરેબ ફર્સ્ટ—હુસેન એકદમ ચમક્યો. તેને એકાએક ખ્યાલ આવ્યો કે સિઆલ આપવામાં નથી આવ્યો. તેની છાતી ધ્રુજી ઉઠી પાસેના પાટા ઉપર તેણે એક બીજી ગાડી ઉમેલી જોઈ. પોતાનું બધું જોર વાપરી તેણે એક ફાવી, પણ ગાડી અટકે તે પહેલાં તો તે બીજી પાટા પર ચડી ગઈ હતી. હુસેનને અંધારાં આવ્યાં તેણે એ બપોર દરમિયાન સમીપથી ટાળવા આંખ મીંચી દીધી. હાજુમાં તો એક મોટા ધમધમ સાથે પોતે હોય ન હોય ચર્ચ જશે એમ તેને ખાતરી હતી. પણ તે આપત્તિમાંથી તે બચ્યો. માત્ર દસ ફૂટ જ જો માંમેના પાટા ઉપરની ગાડી આગળ હમી હોત તો અકસ્માત જરૂર થાત. પણ મજા ખાતા કોઈ માનવીની જેમ હુસેનનું એન્જિન સામા પાટા પર ચડી જઈ પેલાં ગાડીથી પાંચ ફૂટને અન્તરે આવી થંબી ગયું. અકસ્માત અટક્યો, પણ હુસેનના માથા પગની વિષમિ દૂર ન ચર્ચ. સ્ટેશન પર તેનો જવાબ લેવાયો તેને કામ પરથી ઉતારી તેની જગાએ બીજો ફાઈવર મકવામાં આવ્યો અને ફરજમાં અત્યંત મનીષ બેરકારીની સમજ તેને ખાતર તરફથી કરવી કે અસાધ્યનારા તેનો ત્યાગ

કર્યાવે, તે માટે ઉપરી અધિકારીનો નિર્ણય ન આવે ત્યાં સુધી તે સંસ્થા-
નની પોલીસના કબજામાં તેને રાખવાનું હતું. આ આપત્તિથી હુસેન ચંદ્ર
જેવો થઈ ગયો. તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે પોતાના પુત્રનું મોં જેવા તે
હવે નહિ પામે. પોતે જો તેની નહક દેત તો જરૂર કોઈને કોઈ કાચે
તેને જગ્યાથી શકાત: પણ સાહેબે રસ્ત ન આપી એટલે પોતાના છોકરાને
આમ અકાળે મરવાનું આવ્યું. સાહેબનો વિચાર આવતાં તેના મનમાં એક
ખ્યાલ આવ્યો: એ સાહેબ જ પોતાના છોકરાનો ખતી છે! હુસેનનો
આખો પ્રાણ સાહેબ પ્રત્યે વેંચી, તિરસ્કારથી, ધૂણથી જગી હતો. તેણે
તેને અનેક શપ આપ્યા. ખુદા એનો બદલો જરૂર તેને આપશે, એમ તે
મનમાં ને મનમાં બોલવા મંડ્યો. સંસ્થાન પાસેના શાકભાજીમાં આમ હુસે-
નનું એક અડવાડિયું થીતી ગયું. તેમાં એને સમાચાર મળ્યા કે તેનો પુત્ર
ગુજરી ગયો હુસેનને એ ઘા અસહ્ય થઈ પડ્યો. તેને જીવનમાં હવે કોઈ
રસ રહ્યો નહિ.

દસ દિવસ પછી ઉપરી અમલદારનો હુકમ આવ્યો કે હુસેનને
એની ગદ્ગલત બદલ નોકરીમાંથી રજા આપવી એટલી સજા પૂરતી છે.
હુસેનના માથા ઉપર એક સાથે અનેક ઘા આવી પડ્યા. જે વડે એને
જીવનનો અર્થ લાગતો હતો, જે એની જીવનદોરીરૂપ હતું તે બધું આજે
તૂટી ગયું. હુસેને પોતાના હૃદમાં કોઈ દિવસ કોઈ અસાધારણ મહત્વાકાંક્ષા
સેવી ન હતી તે જ્યારે કાયરમેન હતો ત્યારે પણ તેને પોતાનું જીવન ભર્યું
ભર્યું લાગતું. તેના યૌવનમાં તેની પ્રેરણામૂર્તિઓ એ હતી. એક આંખોના
નૂર જેવી તેની અયેશા અને બીજું તેનું એન્જિન. અયેશાની આંખમાં
પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતાં તે કદી થાકતો નહિ. એન્જિનનું ઘોર સંગીત
સાંભળતાં તે કદી કંટાળતો નહિ. અને પોતાના એ એ પ્રિય જીવનસાથી-
ઓમાં જ્યારે અમ્મદુલ્લા આવી મળ્યો ત્યારે તો તેને જગત ઉપર સ્વર્ગ જ
ઉતર્યું ભર્યું. પણ એક દિવસ અચાનક અયેશા માંદી પડી ગઈ,
અને ખુદાએ તેને તેની પાસેથી છીનવી લીધી. હુસેનને એ ઘા અસહ્ય
હતો; પણ અમ્મદુલ્લા અને એન્જિને તેની જિજીવિષાને અખંડિત રાખી.
એ બેને લીધે પોતાનું જીવન હેતુપૂર્ણ છે એમ હુસેનને લાગતું. પણ આજે

એકએક એ બન્નેએ તેને નજી દીધો. હવે એને માટે જીવનમાં શું રહ્યું? હુસેનને પોતાની જિંદગી એક આરટી સાગી. આજ એ દોષ્ટના પાત્ર કપયોગનો રંગો ન દો. તેને માટે સદાનુભૂતિનાં આંશુ સારનાર મોઢ પાત્ર રજૂ ન હતું. તેમ જોને 'મોઢ' કહી શકાય, જોને માટે જીવનમાં સર્વ યુગ્મો જતા કરવાનું મન થાય એવું પણ કોઈ તેને માટે જગનમાં રહ્યું નહિ. આ બીજા નીરમ જીવન કરનાં તો મોતની નિવિંકલ મમાધિ અનેકગણી સારી. હુસેન એને કાળે ગંજવા મડયો. પણ એકાએક તેના મનમાં એક અમકારો થયો. પોતાના જીવનમાં એક નવો દેવ આવતો તેને દેખાયો. એ દેવનું મૂલ થતાં તેણે મોતનો વિચાર પડતો મડયો. પોતાની આવી અવસ્થા ક્યારે સાહેબને સુખમાં મદાદનો મુકી પોતે આ જગતને છેલ્લી સલામ કેમ કરી શકે? પણ આ બાવ હુસેનના મનમાં તદ્દન નવો હતો. તેણે જીવનભર કોઈનું અકલ્યાણ કર્યું ન હતું. કોઈનું અમંગળ ઇચ્છ્યું ન હતું; એટલે આજે સાહેબનું અમંગળ ઇચ્છનાં તેનું હૃદય મૂંઝ્યું. 'હું શા માટે કાજ થઈ એમું? ખુદાના કરનાં મારામાં વધુ ડહાપણ છે શું?' એમ તેણે પોતાના મનનું સમાધાન કરવા માંડ્યું. પણ અબ્દુલ્લાનું અકાળ કુલ્ય અવસાન તેને યાદ આવ્યું. દૂરથી વિરલની વેદનાની એક કારમી વીસ જોવી એન્જિનની સિમારી તેના કાન પર પડી. 'એ સાહેબને સમ તો થવી જ જોઈએ' - હુસેનના મને દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

x

x

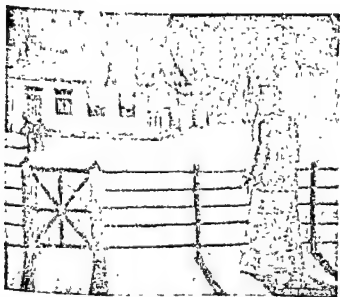
x

સાહેબની મડમે એક બે વખત સાહેબને કહ્યું હતું કે કોઈ એક પાગલ જેવો મુસલમાન વારંવાર તેમના બગલાની આસપાસ આંટા માર્યા કરે છે. તેને જતાં તેને બીક લાગતી હતી. એથી મડમ સાહેબ ઇચ્છતાં હતાં કે કાં તો તેને ત્યાંથી હાજી કાઢવો અથવા તો તેને પોલીસને સોંપી દેવો. પણ સાહેબે એમ સાહેબની એ વાતને હળી કાઢી હતી. એ પાગલ હુસેન શું કરી શકવાનો હતો? જોને એ ગમે તેમ આંટા માર્યા કરતો. હુસેન સાથે જ શુન્યમનરકની જેમ સાહેબના બગલાની આસપાસ વારંવાર આંટા માર્યા કરતો. તેના જીવનમાં હવે બેતણું વસ્તુ જ રહી હતી; અબ્દુલ્લાની નાનકડી કબર પાસે જવું, તેના પર દીવો જલાવવો, તે પર

આંધુનાં કુસુમ વેરવાં, રેલવે લાખન સામે ખેસાં પોતાના ઉરની વાત જણે
 કે પોતાના ચિરસાથી એન્જિનને સંબળાવવા મથવું, અને સાહેબના બંગલાની
 આસપાસ ફરી પોતાની આગની જ્વાળામાં સાહેબના સર્વ મુખ જળીને
 ભસ્મ થઈ જાય એવી ધ્રુષ્ટિ મેલવી. અગાઉની તેના મુખ ઉપરની
 સંતોષ અને શાંતિની રૂપાને બદલે વિપાદ, શ્વાનતા અને ધુણાની રૂપા
 પ્રગટી હતી. અગ્નિનું અગ્નિનું તેની આંખમાંથી તણુખા ઝરતા, અને જણે
 તે જગતનો પ્રલય ફરી દેશે એમ લાગતું.

એક દિવસ રાત્રે લગભગ નવેક વાગ્યે તે સાહેબના બંગલાની
 આસપાસ આંટા મારી રહ્યો હતો. તેના પ્રાણમાં આજ કોધની જ્વાળા
 ભબૂકતી હતી. અખંડુલ્લાનો ખૂની પોતાનાથી થોડા જ અંતરે આશમથી
 ઉઘે છે, અને પોતે આમ રસ્તાનો ભિખારી બની રખડે છે, એ વિચારે
 તેને અશાન્ત બનાવ્યો. ખુદા ઉપરની તેની શ્રદ્ધા ડગી. ખુદા છે જ નહિ;
 અને જો છે તો તેના દિલમાં દયા નથી; એવા બેરહમ ખુદા ઉપર શ્રદ્ધા
 રાખવાથી શું? હુસેને આજ નિઃશ્વસ કર્યો કે ખુદા ઉપર ભરોસો રાખી
 ખેસી રહેવા કરતાં પોતે જ સાહેબનાં કુદૃત્યનો ન્યાય તોળી દેવો. તેણે
 પોતાનું હૃદય દૃઢ કર્યું. આજ મધરાત પડી તક જોઈ સાહેબને તેનાં
 કમોનો બદલો આપવો જ.

એટલામાં તેની આંખ ચમટી. સામે સાહેબના બંગલામાંથી જણે
 કોધની લાલ ભયંકર આંખ ઉઘડતી હોય એવો પ્રકાર દેખાયો. જરાવારમાં
 તો ધુમાડાનાં ભયંકર વાદળોથી વિંટાયેલી અનેક નાગિણી જેવી પ્રસંગ
 જવાળાઓ સ્ફિટાર કરતી, હુંહુંકાર કરતી, આકાશમાં પોતાની અનેક ફેણ
 પ્રસારી તાંડવ કરવા મંડી. પવન પણ ગાડો બની તોફાને ચડ્યો. પૂર્વ,
 પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ સર્વ બાજુએ જવાળાઓ ફેલાઈ વળી ઝાડો. પણ
 જણે સળગી ઉડ્યાં. હુસેનના મુખમાંથી આનંદના ઉદ્ગાર નીકળી ગયા:
 “વાહ, ખુદા! તું સાચે ન્યાયી છે - રહેમદિલ છે.” એવામાં તેને કાને
 કારમી ચીસ પડી: “હાય, મારો જયોજી!” હુસેનના મુખ ઉપર એક
 પાશવી આનંદની લહરી ફેલાઈ ગઈ - અખંડુલ્લાના ખૂનીનો એકનો એક

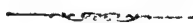
કોથની લાલ આંખ હથડના દોલ એવો પ્રભાસ દેખાયો પૃ. ૮૬

પુત્ર આજે એ પ્રસવવર્ષિની નાગિનીએના કોટિ કોટિ ડંખથી બેમાન
જની તેના સર્જનદાર પામે જઈ ગ્યો હતો. તેને તેના વરની તૃપ્તિ થતી
લાગી. ફરીથી તેના કાન ઉપર મડમની હૃદયભંદક ચીસ અથડાઈ: "મારો
જયોઈ!" હુમેનના મુખ ઉપરનો ભાવ તરલ પાછો બદલાયો: "સેતાન,
શરમાતો નથી! ફૂલ જેવું પેલુ બાળક કરમાઈ રહ્યું છે - અને તું અહીં
રાહ થય છે! હંસાનના બેટા હુમેન..." એ બયકર જ્વાળાઓને વીધી
તીરતી જંમ, કંકડાટ ફરી તરી પડતી, અમારા એકની એ બીજી
ક્રિમાન્તના કોઈ અદન્ય ચર્ચા મયુ. એક કારમી ચીસ નાખી મડમ બેમાન
ચર્ચા મઈ. યોગ જ સમયના બેમાન જેવો હુમેન પોતાને ખબે એક
વજુ આંખ વપના બળકેને લઈ આવી હાંફતો હાંફતો 'જ્યો તમારો જયોઈ'

એમ સાહેબ પાસે તે છોકરાને મકાનમાં બોલ્યા. એકાએક બધા છોકરાને વાંટી વળ્યા. મડમને બાન આવતાં તે છોકરાને પાછી પડી. આ બધી ધમાકડમાં હુસેનનો તો કોઈને ખ્યાલ જ રહ્યો ન હતો. પણ ઉપકારથી બરાબ ગંગેશું માનહુદય થોડી વારમાં પોકારી કહ્યું: “ક્યાં છે એ હુસેન-મારો જ્યોત્સનો છવનદાતા?...એને એની નોકરી પાછી અપાવું તો એ એનું કાણુ શીટ એમ નથી...”

પણ.....પણ હુસેન ક્યાં હતો?

(ગાતા આસોપાલવ)

ઝવેરચન્દ કાલીદાસ મેઘાણી

[જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૬માં. ૧૯૧૭માં બી. એ.ની પદવી મેળવી એમણે કલકત્તામાં નોકરી લીધી. ૧૯૧૨માં સૌરાષ્ટ્ર પરના તન્નો ખાતામાં નેદાયા. ૧૯૩૦માં સલામદની લડત સમયે જેલમાં જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ત્યાં એમણે ધણું રાષ્ટ્રીયચીતો લખ્યાં દર્શા. દાસમાં જન્મભૂમિ પરના તન્નો વિભાજમાં છા.

જૂલાઈ જતા લોકસાહિત્યને સંચી. પ્રગટ કરી એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની અમૂલ્ય સેવા કરી છે. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ભાગ ૧-૫) અને સૌરાષ્ટ્રી-ખ્દારવલિયા (ભાગ ૧-૩)માં એમણે સૌરાષ્ટ્રી ઇતિહાસની વીરકથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે.]

વલીમામદ આરબ

“જમાદાર મા’બ, ચલો રોડી ખાવા.”

“નહિ, દમ ખાયા.”

“ચલો ચલો, જે બટકુ બાવે તે, મેરા મળાય.”

“નહિ નહિ, દમ અમી ખાયા.”

ત્રણ મામને ત્રિજેરે, આઠે પાણીએ ઝૂલતી એક નાનો વાવ દની. એ વાવને મારે માના ખોળા જેવી થતા પાથરીને એક જુનો વડો ઉના દનો. એક દિવસ ઉનાળાને બપોરે એ દરિયાળા દેવગાની ઊંપડીમા, વાવને એટલે બે જણુ બેઠા દના. એક આરબ ને બીજો વાણીઆ. બાયાનો રૂબરૂ ઉધાડીને રીમણુ કરવા ખોસે ડાળે વાણીઆ એ આરબને દેખરા ખાવા સોગદ દમ દઈને બોલાવતા દનો તેનુ એક કામણુ દત્ત એક નો કોઈઆ વર્ણુથી ગદાય કરીને ચાલનાર મામડીઆ જેણી એને ખવરાડ

“મરી નાખ્યા ચાકસ! દવે શું કર્યું!”

“કેમ! આપણી પામે મું છે તે છુંમે?”

“ચાકસ, મરી પામે પાંસ દાગરના ઘનીના છે.”

“દ-ટ બનિયા! ખોટું મે.બો હતો કે ર સાચ દવે, કમો કદીને બદલી મને આપી દે, નહિ તો આ કોળીઓ તારો જીવ લેશે.”

વાઙ્મિયાએ ડમરો કદીને આગળના હાથમાં હીધો. આ જાનુ ને સાથે આગળના કોળીઓએ નગરોનગર નીકળી, અને છેટેથી જુમ પાડી કે,
“ઓ ચાકસ, રહેવા દે રહેવા, નહિ તો તું નવાણીઓ ફદાઈ મપો જાણ્યો.”

“સેઈ,” ચાકસે વાઙ્મિયાને કહ્યું: “દવે તુ તારે ધોડી હાકી મૂક. જા, નહીં ગિરદાખી બચાવ. મને એટલે ખબર છે.”

“વાઙ્મિયે ધોડી હાકી ન પડી. એને કોળીઓએ ન મોકલ્યો. એ તો આગળે જ ધેરી વજા, અને હાકલ કરી કે, “એલા ચાકસ, હાથે કરીને મરવા માટે ડમરો લીંચા કે?”

ચાકસ કહે: “દમ કમકા અનાજ ખાયા.”

“અરે અનાજ દમચું નીકળી જશે, જટ ડમરો છોડ!”

“નહિ. કસકા અનાજ ખાયા.”

“અરે ચાકસ, ધેરે છોકરાં વાટચ ભેઈ કેશે.”

“નહિ. કસકા અનાજ ખાયા.”

ચાકસે ખીજ એક વેણું પણું ન કત્યું. એને તો ખસ એક જ ધૂન હતી કે “કસકા અનાજ ખાયા.”

કોળીઓએ ચાકસનો પીંછો લીંચા. જણ ચાકસની નજીક જવાની કેઈની દિનજ ન ચાકી; કાંચું કે ચાકસના હાથમાં દારુગોળો બરેલી બહુક હતી. કોળીઓને ખજન હતી કે આગળની બહુક ને છટે તો કદિ ખાલી ન જાય.

દમચાના ઘનીનાનો ડમરો છે. હાથમાં બહુક છે, અને આગળ ૪૫ ટાંબર નેનો કાપતો જાય છે. આરે આરે કોળીઓ ચાકસ આવી છે; જરા નજીક આવીને તીર કામકા ખેંચીને તીરનો વરચાદ વરચાવે છે;

આર્ય એ ખૂતેલાં તીરને પોતાનાં શરીરમાંથી ખેંચી, ભાંગી, ફેંટા ફેંટા નય છે, કોળીઓને ગંદકીની કાળી નાળ ખતાવી ડરાવનો નય છે, એટલે ડરીને કોળીઓ ફર રહી નય અને આર્ય રસ્તો કાપતો નય છે.

પણ આર્ય શા માટે ગંદકીનો ખંડાર કરતો નથી? કારણ કે એ બરેલી દારૂગોળી શિવાય, ખીછ વખત અવાજ કરવાનું એની પાસે કંઈ સાધન નથી. માટે જ કંઈ ડરાવીને એ પોતાનો બચાવ કરે છે.

લાં તો આકડીઆ ગામની લગોલગ આવી પહોંચ્યા. કોળીઓએ નવણું કે આર્ય નેતનેતામાં ગામની અંદર પેરી જશે ગીગા શિયાળનો જુવાન ભાણેજ બોલી ઉઠ્યો : “અરે શરમ છે? આર બાર જણાની વચ્ચેથી આર્ય ઉપરો લઈને જશે? ભૂંડા લાગશે! બાયડીકેને મોઢાં શું ખતાવશે?”

એ વેણ સાંભળતાં તો કોળીઓ આર્ય પર ધમ્યા. આરએ ગોળી છોડી. ગીગાના ભાણેજની બોપરી વધી. લોહીમાં નહાઈ ઘોઈને સનસનાટ કરતી ગોળી ચાલી ગઈ. એ તો આર્યની ગોળી હતી!

પણ આર્ય પરવારી બેઠો; અને કોળીઓ એના પર તૂટી પડ્યા; આર્યના હાથમાં રહ્યો કેવળ એક જમૈયો. સાત કોળીઓને એણે એકલાએ જમૈયાથી સૂઝાડ્યા. લાં તો ગામ નજીક આવી ગયું. ગીગા અને એના છવતા સાથીઓ પાછા ચાલ્યા ગયા.

લોહીમાં તરબોળ આર્ય ધીરે ધીરે ડગલાં મારે છે. એની આંખો પર લોહીના થર બાઝી ગયાં છે. શરીરમાંથી લોહી ટપટી રહ્યું છે. એને રસ્તો દેખાતો નથી. ચાલતો ચાલતો એ સીતાપુરી નદીને કાંઠે ઉતર્યો અને એક વીરડા ઉપર લોહીવાળું મોઢું ઘોવા બેઠો.

નદીને સામે કાંઠે આઈ જનઆઈની જગાના ઓટા ઉપર ગામના ગરાસદાર આરણ વીકેભાઈ બેઠેલા. એની નજર પડી કે કોઈ લોહી લોહાણ, જખ્મી આદમી પાણી પીવા બેઠો છે. વીકેભાઈ એની પાસે આવ્યો, લાં તો એ અજણ્યા માણસનો પગરવ સાંભળીને અંધ બની ગયેલો આર્ય એ હાથે પોતાનો હમાયો દબાવી ખૂમ પાડી ઉઠ્યો કે “ચોર! ચોર!”

વીકાબાઈએ આરબને ટાટો પાડ્યો. એનું શરીર સાફ કર્યું, ઘેર લઈ ગયા, પહે રાખ્યો, હોશીઆર નાળંદને બોલાવી જામો પર રેબા સેવરાચ્યા અને પોને માના જલ્સા બાઈ જેવી ખરદામ કરવા લાગ્યા.

વળને જ દિવસે ઝીંગો શિયાળ પોનાના ત્રીસ માણસોને લઈ આવી પહોંચ્યો. વીકાબાઈને કહેવરાવ્યું કે: “મારો ચોર સોંપી આપો; નહિ તો મામની ચારે પાસ કાંટાના ગળીઆ મૂકી દુ મામ સળગાવી દઈશ.”

વીકાબાઈ કહે: “ઝીંગા, ચરલે આવેલાને ન સોંપામ, દુ ચારણીનું દુ પાચ્યો છું. દુ દેવીપૂતર.”

ઝીંગો કહે: “મારા મામને પાદર મારા બાણેજની ચેદ બજે છે; એ જુલન બાણેજના આરબારને દુ એ જ ચિતામાં બાણું ત્યારે જ મને દારક થાય તેમ છે. માટે છોડી દો, નીકર તમારી આગરુ નહિ રહે.”

વીકાબાઈના સાઠ રજારી દાયમાં લાકડી લઈને ઉભા થઈ ગયા અને ઝીંગાને દારક કરી કે “તો હવે ઝીંગડા! થઈ જ માડી. અમે જુલન છીએ ત્યાં મુઘી આચારે આવેલાને તું એમ લઈ જઈશ?”

મામ આખું ગરજી ઉઠ્યું. ઝીંગો સળવાઈને પાછો ચાલ્યો ગયો.

૨

દિવસ ગયા. આરબને આરામ થયો. પણ મુત્તાં કે બેસનાં આરબ પોનાનો દમાચો છોડનો નથી. આરામ થયે એણે વીકાબાઈની રજા માગી.

વીકાબાઈએ પૂછ્યું: “ચાકસ! રસ્તામાં વાપરવાની કાંઈ ખરચી છે કે?”

બોલાબોલો ચાકસ કમ એટલું જ બોલ્યો કે “નહિ.”

વીકાબાઈએ ખરચી બધાવી. આરબે આજીજી કરી, કે “વીકાબાઈ, બોપાળા મુઘી મને મૂકવા આવો.”

વીકાબાઈ સમજ્યા કે આરબ ઝીંગા શિયાળથી ડરીને આવી મામણી કરે છે. બંને જાણી બોપાળે પહોંચ્યા. આરબના મનમાં તો મૂઝવણ જાગી હતી. ઘડીનાવાળા વાણીઆનું નામ એને પાદ નહોતું આવતું. અને પારખી થાપણ એને હવે સાપના બારા સમાન થઈ પડી હતી. મણીને જણતું પહોંચ્યાયા પહેલાં એને નીંદર આવે તેમ નહોતું.

ત્યાં તો ખોપાળાની બજારમાં એણે એ દાગીનાના માલિક વાણિયાને દીડો. એણે પેશે દાગીનાનો ડાચો વાણીઆના હાથમાં મૂકી કહ્યું, “શેઠ આ તમારા દાગીના જલ્દી ગણી લેશે.”

વીકાભાઈની તાજુખીનો પાર ન રહ્યો. એ પૂછે છે કે “અરે ચાકિસ! આટલી બધી મૂડી બગડમાં હતી તો યે કેમ કહેતા હતા કે પાસે કાંઈ નથી?”

આરબે ઉત્તર દીધો કે “એ તો પારકી થાપણ.”

વીકાભાઈ ખોટ્યા : “રંગ છે તારી જનેતાને, ચાકિસ!”

એને સમજાયું કે આરબે પોતાને ખાતર નહિ, પણ આ પારકા માલને ખાતર ધોંગાણું ખેણું હતું. એણે શેઠને બધી વાત કહી સંબળાવી. જેની સ્થાને પણ આશા નહોતી એ દાગીના મળવાથી શેઠને અંતરે આનંદ માતો નહોતો. એણે આરબને બક્ષીસ આપવા માંડી-રૂપીઆ પાંચ! આરબે માથે ચડાવીને પાછા વાણીઆના હાથમાં ધરી દીધા.

શેઠની પીઠ પર એક ખાસડાનો ધા કરીને વીકાભાઈ ખોટ્યા : “કમળન! બ્યાજના ખાતારા! તારા પાંચ હજારના દાગીના ખાતર મરતા જનારને પાંચ રૂપરડી આપતાં તું શરમાતો નથી?”

x

x

x

આરબ ચપોદરે પહોંચી ગયો, એનાં અંતરમાં વીકાભાઈનું નામ રમતું રહ્યું. આરબનો બચ્ચો ઉપકાર ન ભૂલે.

૩

ચપોદરાના મહારાજા કુતોદસિંહરાવના દરબારમાં આરબ નોકરી કરે છે. એમ થતાં એક વખત મહારાજાના એક વણિક મિત્ર પોતાની સ્ત્રીને ચરમામ નેત્રવા ગયા. તેની સાથે એ જ આરબને મોકલવામાં આવ્યો.

કુતોદસિંહ રથ વેડીને ચપોદરા નરક સાડ્યાં આવે છે. અપોરને વખતે એક વાત આવી ત્યાં એકામીનો રથ ફર્યો છે. એક વાંદરા ચપોદરે પહોંચ્યા બાદે આમળા ચડી ગયા છે.

કુતોદસિંહે આરબને કહ્યું : “ભાઈ, વાતમાં વર્તીને પાણી વર્ષ આવેતો?”

ચોપસ સુનકારબરી મીઠા જોઈને માલસે જવાબ દીધોઃ “અમા, રથ હોયને તો હું નહિ જાઉં!”

“અરે માલસ, માંડા છે? એટલી વારમાં આંદી કેમ આવી ચડે છે?”

અચકાને દેવે, ઝાડને ઘટે બટક રોકવી આરમ્ભ પાળી બરવા વાવમાં દુનખે. આવીને ત્યાં જઈને ત્યાં ન મળે બટક કે ન મળે શેઠાણી દેખનારું મળેય માલ-ખેડુએ આંગળી બતાવીને કહ્યું: “આ જાતે હાટ ઉપર ચડેલા બે સંધીઓ-ચંદ્રકે અને શેઠાણીને બેને લાઇ ને”

વાવના પથર પર આરમ્ભ માર્યું પટકવા ને ચીસો પાડવા લાગ્યો. પણ બંદક વિના એનો દલાલ નથી રત્યો. એવામાં આચીત્તિ ઘોડી ઉપર ચડીને એક રાત્રપૂત નીકળ્યો. રાત્રપૂતે આરમ્ભને આકંઠ કરતો જોયો. પાત્ર સંમળી. ઘોડી ઉપરથી ડુનરીને રાત્રપૂતે કહ્યું: “આ લે માલસ, તાણા હોય તો ઉપાડ આ બંદક, ચડીના મારી ઘોડી પર; પછી વિધાતા જે કરે તે ખરું”

ચીજળીના અજકારને લેગે આરમ્ભે ઘોડી પર છલગ મારી. હાથમાં બંદક લીધી અને ઘોડી મારી મૂકી. જતજતતામાં સંધીના હોટની પાછળ આરમ્ભની ઘોડીના ડગલા માળ્યા.

હાટ ઉપર એક સંધી મોખરે બેઠો છે; એક પછવાડેના કાઠામાં બેઠો છે; અને વચ્ચે બેસાડેલા છે શેઠાણીને. આરમ્ભ મૂંઝાયો. એ શી રીતે બોલી હોટે? પાછલાને જાણી મારતાં શેઠાણી પણ વીધાર્ધ જાતે તેવું કરું. આરમ્ભ મૂંઝાય છે.

પાછલા દુરમનના હાથમાં પણ આરમ્ભવાળી બરેલી બટક તૈયાર છે. એણે મોખરેના સવારને કહ્યું: “હાટને જરાક આડો કર, એટલે આ વાંસે વલા આવનાર ઘોડેસ્વારને હું પૂરા કરું.”

જેવો હાટ આડો કર્યો તેવી તો સનન કરતી આરમ્ભની ગોળી છૂટી; છૂટ્યા જંગો તો મોખરેનો લાંબનાર પડ્યો. ખીછ ગોળી હાટ ઉપર અને હાટ પડ્યો ખીછ ગોળીએ પછવાડેનો સંધી દાર થયો. શેઠાણીને અને શેઠાણીના પત્નીસ હામરના ઘાગીનાને બચાવીને આરમ્ભ પાછો વળ્યો.

બહાર આરમ્ય હતું તો મહારાજાનો અંગરક્ષક જન્મ્યો છે; જલ્દી બેસ-
વાની એને આદત નથી; નીચું ઢોળેને જ એ લાગે માટે છે.

ફરી એકવાર એના શૌર્યનું પારખું થયું. એણે એક દિવસ મહારા-
જાને શિકાર બેઠતાં સિંહના પંખમાંથી ઉગારી લીધા. ત્યારથી એ મહારા-
જાના સૈન્યમાં મોટો મેદાનદાર જન્મ્યો છે.

પેશકશી ઉવરાવલા માટે મહારાજા પોતે ઝોરડમાં વરસો વરસ એકી
દેખાઈ કાઢીને આવે છે. આ વખતે એ દેખાઈને સેનાપતિ એ બુઢો આરમ્ય
હતો. દરેકે દરેક રાજમાં તે મહારાજા સરકાર જાય તો વસતિને તેમ જ
તે રાજને હાડમારીની હદ ન રહે; એટલે રાજઓ પોતે જ લીધા દોર
અર્થને સામે પગલે આસી, અડધી બરી આવતા. આ વખતે ગાયકવાડના
ડેરા તંત્રુ લીંબડી મુકામે તણાયા છે.

બુઢા આરમ્યના મગજમાં દરદમ એક માનવી તરવરી રહ્યો છે;
એનો હવનદાતા વીક્રાભાઈ. પગ એ નામ આરમ્ય બુઢી ગયો છે; ગામતું
નામ પણ યાદ નથી; ‘મકડી’, ‘મકડી’ ફરે છે. એના મનમાં હતું કે
જે ભેટો થાય તો એ હવનદાતાનું થોડુંક કરજ અકાતું.

એક દિવસ રાજઓની કચેરી ગાયકવાડના તંત્રુમાં બરાયસી છે.
ઝરીયાની આઠળા પર આરમ્યનું આસન છે; પણ આરમ્ય હીને બહાર
ગયેલ તેવામાં વીક્રાભાઈ તંત્રુમાં આવી પહોંચ્યો, અને વીક્રાભાઈએ તો
પેલા આરમ્યની ખાસી પહેલી ગાદી ઉપર બેસાડ્યું.

જેતાં જ મહારાજા ફત્તેહસિંહરાવની આંખ ફાટી રહી, ત્યાં તો
આરમ્ય અંદર આવ્યો. આવેથી જેતાં જ વીક્રાભાઈને ઓળખ્યા.

“ઓ મારા હવનદાતા! મારા બાપ!” કરતો દોડીને આરમ્ય વીક્રા-
ભાઈના ચરણમાં ઢળી પડ્યો. મહારાજાને તમામ વૃત્તાંતથી વાકેફ કર્યા.

મહારાજાએ જાહેર કર્યું કે, “રાજ સાહેબો! આ વીક્રાભાઈ જેના
હામી (જમીન) થાય તેની પેશકશી અમે ખમશું.”

“ત્યારથી પ્રત્યેક રાજમાં વીક્રાભાઈને અનહદ આદરમાન મળવા
લાગ્યાં. નાણાંનો પણ તોટો ન રહ્યો. આજ એની ત્રીજી પેઢી આકરિયાના
અરધ ભાગનો ભોગવટો કરે છે. આ લગભગ સંવત ૧૯૧૫ની વાત છે.

(સૌરાષ્ટ્રની રસધાર-ભા. ૧)

“હા રે હા, આ વખત પૈસાને માટે તમારે બીવાનું નથી.”
છગનલાલે ટાપગી પુરી, “કોઈ દરીના લાલ મળી ગયો છે.”

“ત્યારે તમે માફુમાઈને ક્યું?” રમણીકલાલે પૂછ્યું.

“ના રે ના, એ મવાલી કેં આવે એમ નથી. એને વારે ધડોએ કોણ પૂછે? એ તો દમેશાં નાની નાજ કહેતો આવ્યો છે.” છોટાલાલે જવાબ વાળ્યો અને એ છગનલાલ ખડખડાટ દરયા. રમણીકલાલને એમાં ઝાઝી સમજણ પડી નહિ, તેમ એણે એ ઉપર બહુ ધ્યાન પણ આપ્યું નહિ. વળી રવિવારે એને અમુક કામ હતું. એટલે જ્યાંકતમાં કોઈ પણ રીતે એનાથી જવાબ એમ ન હતું, તેમ જ રમણીકલાલ અને માફુમાઈ ખાસ દોસ્ત એટલે કોઈ કેકાણે એકલા જાય જ નહિ—જય તો જન્ને જાય, નહિ તો એકકેય ન જાય.

પણ થોડીવાર પછી પાછું રમણીકલાલને કૈંક યાદ આવી ગયું.
“છોટુભાઈ! રવિવારે આઠ વાગે પેલા દોલતરાયને ત્યાં સંગીતનો જલસો છે અને સાથે માવાની ધારી ને ફરસાણ કરવાનો છે, તેમાં તમે નહિ આવો?”

“અરે એ દોલતની મીજબાની તે છોડાય? કૈંક પાંચ વરસે એક વખતે બોલાવે ત્યાં આપણે મુકીએ પણ ખરા કે? એમાં જઈશું અને પછી અગીઆરેકની ગાડી આન્ટરોડથી પકડીશું.” છગનલાલ બોલ્યો.

“ત્યારે સીધું સામાનનું શું?” દેશી બીડીના ધુમાડા કાઢતાં રમણીકે પાછો સવાલ કર્યો.

“સીધું સામાન એક માણસ સાથે નવેક વાગ્યે મોકલાવી આપશું,” છોટાલાલ બોલ્યો, “આ તો એક ગમ્મતની પાર્ટી છે. ત્યાં નીરાંતે જઈને હાથો હાથ જ રસોઈ કરવાના છીએ. બે ત્રણ વાગ્યે રસોઈ તૈયાર થશે તો પણ શી પરવાહ છે!”

વાત આટલેથી અટકી. પછી પાછા સૌ સૌના કામમાં પડ્યા. અમીલો, બ્રાહ્મિ, ખેઈન્ટિક વગેરે શબ્દો છુટથી વપરાવા લાગ્યા અને પછી ગ્રામીસ બંધ થઈ. રમણીકલાલ તબીયતને જળવવા કોઈ કોઈ

જાર ટ્રામનો બહિષ્કાર કરીને પોતાની માસી સુધી ટાંટીયા ઉપર જ જતા. તે અને માકુભાઈ એક જ ચાલીમાં પાસે પાસે રહેતા. માર્ગમાં નકકી ફેરવું એટલે માકુભાઈ પાંચ મળી ગયા. રમણીકલામે પેલી કાંદીવલીની જાણ બાબત માકુભાઈને વાત કરી.

“કમળખતોએ મને તો આ વખતે કશું કયું જ નથી હોં કે!” માકુભાઈએ મોંમાંથી પાન તંબાકુના રસની પીચકારી મુંબાઈના વિશાળ મોં ઉપર મારતાં કયું. “પણ સાચા જાણે કેની કે માકુ એમ બચાવવાર પાંચના કુકડા ફેફા હે એમ નથી.”

“હમ્મે! એમને તો બહારની કમાણી ઘણી એટલે ચાલે,” રમણીકે કયું. “પણ આપણાથી એમ કેમ ચલાવાય?”

આવી જાનના તણકા મરના મારતા, કુચકદમ કરતા, બન્ને મિત્રો પોતાની ચાલમાં આવી પટ્ટોંચ્યા. રમણીક પોતાની રુમમાં દાખલ થયો અને માકુભાઈ પોતાની જગામાં ગયો. અંદર પગ મુકતાં જ માકુભાઈની પનીએ કયું. “કેમ! તમે તો જમીને રાતના આરેક વાગ્યે આવવાના દના ને!”

“હે! શું? એ વળી શું બકે છે?” માકુભાઈની બુદ્ધિ કામ કરતાં જ આટલી ગઈ.

“એમાં વળી બકવાનું શું છે?” પનીએ કયું. “કાઈ માણસ આગ્યો દનો અને મને અહિં ચિટ્ટી આપી ગયો. આ રહી ચિટ્ટી: એમાં આદ તો લાખ્યું છે કે, ‘દુ આગે જ્ય કતમા જવાનો છું એથી રાતના મોટા આરેક વાગ્યે આવીશ. તમે આ ચીટ્ટી લાવનાર સાથે આ તપેલામાં થી અને બીજા વાસણમાં આટો આપજો.’ તે પ્રમાણે મે દમ રોગ થી અને આટો પણ આપ્યાં!”

“અરે રમણ! રમણ જરા આમ તો આવ, અહિં નો મોંઠાણુ લુભા થઈ છે. માકુભાઈએ મોટે પાટિ ત્રાડ પાડી. રમણીક તગ્ન જ દોડતો ગયો. એને માકુભાઈએ બધી સમજણ પાડી અને ચિટ્ટી પણ બતાવી. રમણીકે વાંચી અને પાડી તે વિચારમાં પડી ગયો. માકુભાઈનો મિત્રસ દાથથી

ગયો અને તેણે આ મસ્કરી કરી દરો તેના ઉપર બાંધે ગાંધિપ્રદાન
છોડ્યા તે મંદી પડ્યો. થોડીવાર તેણે કેંક ગુરસે થઈને કહ્યું, “તું પણ
અંદર સામેલ છે કે શું? મેં તને લક્ષ્મી-કેકેલી વાંચવા આપી હતી!
ત્યારે તું કેંક બોલ તો ખરો! આમ ધુવડની માદર મુગો શું થઈ ગયો છે!”

રમણીકે પણ સામા કચવાઈને જ નવાળ આપ્યો, “હું તો ધુવડ
હોઈશ પણ તું તો ગધેડનો સરદાર છે, આમ ગધેડની માદર આરડાથી
તો તારી કળેતી વધુ થાય છે; એમાં તું શું કંદા કાઢવાનો હતો!
મને જરા વિચાર તો કરવા દો.”

વળી થોડીવાર થઈ. તે દરમિયાન માકુભાઈએ શાલપામરી
ઓઢાડવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. એટલામાં રમણીક બોલી ઉઠ્યો, “દેવે જરા
સમુર કરશે? મને બંધી સમજાણ પડી ગઈ. આ કાસ્તાન ખીજા કોઈનું જ
નહિ પણ પેલા છગનલાલ અને છોટાલાલનું છે.”

“હૈ, તને કેમ ખબર પડી?” માકુભાઈએ વધુ ઉશ્કેરાતાં કહ્યું.

“પણ તું જરા ધીરો પડ.” રમણીકે જરા દાબીને કહ્યું. એ અને
જણા ધુસપુસ કરતાં ખૂબ હસતા હતા. અને વ્યાદત લગભગ મઠમાં જ
પડવાની એમ પણ બોલી ગયેલા અને આ અક્ષર પણ અમારી ઓછીસના
એક માણસના જ છે, એટલું જ નહિ પણ કાગળ પણ અમારો જ છે.
માલ ગયો તેની ચિંતા નહિ પણ આ પ્રમાણે આ એ જણા તને મૂરખો
બનાવી જાય એ મને વધારે લાગી આવે છે.”

“હા, એ વાત ખરી જો,” માકુભાઈએ પોતાનો ઉભરો શાંત
કર્યો હતો એટલે કેંક ધીરો પડીને કહ્યું, “એ તો આખો જન્મારો મુખે
બેસવા દેવાના નથી. આખી દુનિયામાં મારી ટેડકળેતી કરશે, પણ હવે
કેંક ઉપાય છે?”

“ચોર પકડાયો એટલે ઉપાય પણ ઉપજવારો.” રમણીકે બોલ્યો,
“પણ તું મહેરબાની કરીને હવે મુગો રહેજે. અત્યારથી જાણે કશું
અન્યું જ નથી એમ જ તું વર્તજે, બાકીનું હું જોઈ લઈશ.”

પાન આપેથી આટલી રમણીને વિચારમાં ને વિચારમાં આવું
જાય છે. એક મોડી અને તેના રૂબરૂબ બેનમાં એક વિચાર
જાય છે તેને નિર્ધન થઈ અને ને પસપમાર કાપી ગયો.

વિચારે સવારે દોડનરાયને ત્યાં છગનભાઈ, છાયાલાલ, માકુભાઈ
પરે દાખર થઈ ગયા. માકુભાઈએ પેલાના મગજ ઉપર હાથ મૂકીને
જણાવ્યું કે, પેલાને નહિ, અને પેલા એ જણા આપે બહુ જ દર્દી
હતીને પાતો ફરી પેલા એ જણા જણ વિચારમાં તો પડ્યા, પણ જ્યારે
જ્યારે પાર ફરી જાય પછી એને જણાવે ઉચકે એવો નિશ્ચય ફરીને
તેમણે પણ એ વિષેની બહુ વાત છડી નહિ સંગીત અને આવનારો
જણાવે ઉપભોગ ફરીને અમીઆરેકને સુમારે જ્યાં છુટા પડ્યા છગનભાઈ,
છાયાલાલ અને બીજા ચારમાં મિત્રો માંડેરાક જવા ઉપડ્યા અને માકુ-
ભાઈ પેરે જવા પાછા ફર્યા.

+ + + +

તે દરમિયાન સંગીત અને ગીતવાની બન્નેનો મિત્રની આજરુ
જવાવવા ખાતર બોગ આપીને રમણીક છગનભાઈના ઘર સામે એક દોડ-
સને આટલે આડો જમાની બેઠો હતો. દેહ દસ વાગ્યે છગનભાઈના ઘરમાંથી
એ મજુરો અને એક નોકર બહાર પડ્યા. ત્રણે જણાએ જુદાં જુદાં પોટલાં
અને તપેલાં ઉચક્યાં હતાં. રમણીક એ ત્રિપુટિની પાછળ ચાલવા લાગ્યો
અને જ્યાં પોતાની અને માકુભાઈની ચાલ આવી કે તરત જ પેલા નોકરની
સાથે થઈને તે બોલ્યો, "કેમ બધા! છગનભાઈનો સામાન લઈને
કાંદીવલી જાય છે કે ?"

"હા જી," નોકરે સભ્યતાથી ઉતર આપ્યો :

"ચાલ દીક થઈ ગયું, નહિ તો વળી બીજા મજુરોનો ખર્ચ માથે
પડત," રમણીકે કહ્યું, "અહિયા થોડો થોડો સામાન બીજો લઈ લેવાનો
છે, માથુસ ધારી કરનાં વધી પડ્યા એટલે હવે આટલાં થી અને આટલો
તેમ જ ચાકમાજમાં રું કપાળ પુરું પડવાનું !"

ગયો અને જોણે આ મશ્કરી કરી હશે તેના ઉપર ભયંકર ગાલિપ્રદાન છોડવા તે મંડી પડ્યો. થોડીવારે તેણે ક્રૅક ગુસ્સે થઈને કહ્યું, “તું પણ અંદર સામેલ છે કે શું? મેં તને લક્ષ્મીની કંકોત્રી વાંચવા આપી હતી! ત્યારે તું ક્રૅ બોલ તો ખરો! આમ ધ્રુવડની માફર મુંગો શું થઈ ગયો છે!”

રમણીકે પણ સામા કચવાઈને જ જવાળા આપ્યો, “હું તો ધ્રુવડ હોઈશ પણ તું તો ગધેડાનો સરદાર છે, આમ ગધેડાની માફક આરડવાથી તો તારી ફજેતી વધુ થાય છે; એમાં તું શું કાંદા કાઢવાનો હતો! મને જરા વિચાર તો કરવા દો.”

વળી થોડીવાર થઈ. તે દરમિયાન માકુભાઈએ શાલપામરી ઝોઢાડવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. એટલામાં રમણીક બોલી ઉઠ્યો, “હવે જરા સચુર કરશે? મને બધી સમજાણ પડી ગઈ. આ કારસ્તાન ખીજા કોઈનું જ નહિ પણ પેલા છગનલાલ અને છોટાલાલનું છે.”

“હે, તને કેમ ખબર પડી?” માકુભાઈએ વધુ ઉશ્કેરાતાં કહ્યું.

“પણ તું જરા ધીરો પડ.” રમણીકે જરા દાખીને કહ્યું. એ બંને જાણા ધ્રુસણસ કરતાં ખૂબ હસતા હતા. અને વ્યાજ્ઞત લગભગ મદતમાં જ પડવાની એમ પણ બોલી ગયેલા અને આ અક્ષર પણ અમારી ઝોડીસના એક માણસના જ છે, એટલું જ નહિ પણ કાગળ પણ અમારો જ છે. માલ ગયો તેની ચિંતા નહિ પણ આ પ્રમાણે આ બે જાણા તને મૂરખો બનાવી નવય એ મને વધારે લાગી આવે છે.”

“હા, એ વાત ખરી જો,” માકુભાઈએ પોતાનો ઉભરો શાંત કંઈો દેતો એટલે ક્રૅક ધીરો પડીને કહ્યું, “એ તો આખો જન્મારો મુખે બેસવા દેવાના નથી. આખી દુનિયામાં મારી ટેડફજેતી કરશે, પણ હવે ક્રૅ ઉપાય છે?”

“ચોર પકડયો એટલે ઉપાય પણ ઉપજવાયો.” રમણીક બોલ્યો, “પણ તું માર્ગદર્શી કરીને હવે મુંગો રહેજો. અત્યારથી મને કશું બચ્યું જ નથી એમ જ તું વર્તજો, બાકીનું હું તોઈ લઈશ.”

વાંન આંટલેથી આંટકી. રમણીકને વિચારમાં ને વિચારમાં ખાતું થયું નહિ. છેક મોડી રાતે તેના કુળદુષ બેગનમાં એક વિચાર આવ્યો એટલે તેને નિરાંત થઈ અને તે ઘસઘસાટ ઊઠી ગયો.

રૂંચારે સવારે દોહનરાયને ત્યાં છગનજાણ, છાટાજાણ, માકુબાઈ જેને હાજર થઈ ગયા. માકુબાઈએ પોતાના મગજ ઉપર કાંઈ રાખીને ત્યાં થવું ચૂસ્તો બતાવ્યો નહિ, અને પેલા બે જણા સાથે બહુ જ હસી હસીને ચાલે કરી. પેલા બે જણા જરા વિચારમાં તો પડ્યા, પણ બ્યાકત બરાબર પાર ફતરી જાય પછી એને બરાબર ઉચકવો એવો નિશ્ચય કરીને તેમણે થવું એ વિષેની બહુ વાત છેડી નહિ. સંગીત અને ખાવાનાનો બરાબર ઉપભોગ કરીને અગીઆરેકને સુમારે બધા છુટા પડ્યા. છગનજાણ, છાટાજાણ અને બીજા આગપાંચ મિત્રો આંટરોડ જવા ઉપડ્યા અને માકુબાઈ ઘેર જવા પાડ્યા રૂપા.

+ + + +

તે દરમિયાન સમીન અને ગીજબાની બન્નેનો મિત્રની આજુબજાવવા ખાતર બોગ આપીને રમણીક છગનજાણના ઘર સામે એક દોહ-લને બોટલે અડો જમાવી બેઠો હતો. દેહ દસ વાગ્યે છગનજાણના ઘરમાંથી બે મનુરો અને એક નોકર બહાર પડ્યા. ત્રણે જણાએ જુદાં જુદાં પોટલાં અને તપેલાં ઉચક્યાં હતાં. રમણીક એ ત્રિપુટિની પાછળ ચાલવા લાગ્યો અને ત્યાં પોતાની અને માકુબાઈની ચાલ આવી કે તરત જ પેલા નોકરની સાથે થઈને તે બોલ્યો, "કેમ આવ્યા! છગનજાણનો આમાન લઈને ફાંસીવડી જાય છે કે ?"

"હા હા," નોકરે સખ્યતાથી જીવર આપ્યો :

"આજ દીક થઈ ગયું, નહિ તો વળી બીજા મનુરોનો ખચ માથે પડત," રમણીકે કહ્યું. "અહિયાં થોડો થોડો સામાન બીંને લઈ લેવાનો છે, માથુસ થઈ કરનાં વધી પડ્યા એટલે હવે આટલાં થી અને આટલો તેન બા શાકબાજીમા રૂ ૧૫.૦૦ પુરું પડવાનું!"

રમણીક ઝડપથી ત્રિપુરિને ત્રણ દર્શ ગયો, રમણમાં બધાં પોટલાં ઉતરાયાં અને માણસોને ત્રણ આના આપીને તેમને ઝડપથી ગયો ખાસે પી પીને પાછા આવવાનું કહ્યું. “તમે પાછા રસપતા નહિ. કાંદીવલી વડે પહોંચવાનું છે. તમે આવશો એટલામાં તો બીજાને સામાન આંધવાનો છે તે બાંધી દઈશું, હવે પોટલાં વધારવાં પાસવે તેમ નથી એટલે થીમાં થી, તેલમાં તેલ, એ પ્રમાણે વધારી દઈશું.”

“અરે શેઠ, હમામાં આવી પહોંચશું, અને ન્યાદતો તમને ક્યાં અન્નણી છે! કેટલી ખાવખોરાકી લેઈશું તે તો તમારા હાથની આંગળીએ રમી રહેલું છે.” ત્રણ આનાના ત્રણ કપ ચાદ મળતાં જ નોકર ખુશ થઈ ગયો હતો એટલે તેણે રમણીકને માખણના લેપડા લગાવીને કહ્યું.

પેલા ત્રણ જણા ચાદ પીવા ગયા. રમણીકની પત્ની અને માકુમાઈની ઘણીઆણીએ પોટલાં છોડીને બરાબર બાંધી દીધાં. થોડીવારમાં પેલા ત્રણ જણ પાછા આવ્યા એટલે એમને પોટલાં ગણીને આપી દીધાં અને કાંદીવલી જેમ અને તેમ ઝટ પહોંચી જવાની તાકીદ કરવામાં આવી. તે પ્રમાણે એ ત્રણ જણ આંટરોડ પહોંચીને બેરીવલી લોકલમાં કાંદીવલી જઈ પહોંચ્યા.

પાછળથી સાડા અગીઆરેક વાગ્યે છગનલાલ, છોટાલાલ એન્ડ કંપનીના સભ્યો કાંદીવલીની મહાન અને સસ્તામાં સસ્તી ન્યાદત ઉડાવવા આંટરોડથી એક બીજી બેરીવલી લોકલમાં બેસી ગયા. એ બધા સાત આઠ જણ પુર આનંદના બહારમાં હતા. માકુમાઈને ત્યાંથી જે પ્રમાણે તેમણે સિદ્ધતથી થી અને આટો પડાવેલાં તે જ પ્રમાણે બીજા ત્રણેક જણને ત્યાંથી પણ એમણે જુદી જુદી વસ્તુઓ તક્કાવેલી.

“પેલો માકુ જાણી તો ગયો જ છે, હોં કે !” ડાકુની ટોળીમાંનો એક હસતો હસતો બોલ્યો.

“હારે હા.” બીજાએ ટહુકો પૂર્યો, “છતાં દોલતને ત્યાં કેવો ડાહ્યો ડમરો થઈને આપણી સાથે વાત કરતો હતો ?”

“પણ પેલો રમણીક આપણી સાથે કેમ ન આવ્યો ?” ત્રીજાએ પૂછ્યું, “આવ્યો હોત તો કાંદીવલીમાં મજા ચોર પડત.”

“એ રીતે એ આગંધા નથી એ જ માફ છે,” તે અંતર શર્ષને ધારણે કહ્યું, “માફ આપણી મજૂરીનો બેગ જાણ્યો છે એ જાન એ જારે જાણ્યો ત્યારે દાથ દાથ કુદો અને તેથી વિગત પણ એ જાણ્યો માફો મીઠા વિગત એ નહિ હોય.”

“જારે તું ક્યામ બોલે છે ત્યારે મને ક્યામ છે કે,” છગનલાલ બોલ્યો, “આજે એ દમ દોડાવને ત્યાં કેમ જાણ્યો નહિ ! બાપી એને મિલ્કાતની ગંધ પાંચ માલશયી આવે છે, અને આવી પાર્ટીઓ એ કબી હોય નહિ.”

“ખડું ખોડું તો કોણ જાણે પણ” કૃષ્ણ બોલ્યું, “એની બેરીની નમિષન સારી નહોતી તેથી એ નહિ જાણ્યો હોય.”

“માલશયી એ વાત મનાતી નથી.” છગનલાલે કહ્યું, “સામગ્રી સાન બેરી મરવા પડી હોય, તો મ દમણીક આવો પ્રસંગ ચુકે નહિ.”

“આપણા આ કાવચમાં આપણે દમણીકને જોડ્યો હોત તો કીક થાન,” છાયાલાલે કહ્યું.

“અરે રામ રામ કરો,” છગનલાલે જવાબ દીધો, “માફની સામા દમણીક કાવચું રચે જ નહિ. પણ જવા ઘોને એ બધી પંચાતી; અત્યારે તો કોંઈવડીમાં જઈને આપણે હરામખાઈ ઉજાવીને આનંદ કરી લઈએ. બાવિષ્યમાં એ લોકો સામી મજૂરી કરશે ત્યારે જોઈ લઈશું.”

કોંઈવડી આવ્યું, દાદા દીદી કરના દોસ્તો ઉતર્યા અને ગૌરાળામાં પહોંચ્યા. ત્યાં છગનલાલનો ચાકર નિરાંતે ગેલેરીમાં પડ્યો પડ્યો બીડીના ધુમાડા કાઢતો હતો.

“કેમ અલ્યા રામા ! સામાન બધો બરાબર આવી ગયો ?” બધાએ પૂછ્યું.

“એમાં વાંધો આવે ?” રામાએ બીડી ફેંકી દેતાં જવાબ વાળ્યો. “એ પેલા ઝોરડામાં બધો ગોઠવી દીધો છે. મારે અહીં આવ્યાને કલાકેક થઈ ગયો.”

છગનલાલનું મનજી વૃથાના માથુ દવ. થી અને તેમ તપેલાંમાં મુકીને પેલે મો જાણ્યાં હતાં અને કોઈવડી જાણનાં તેનાં કાલ અને પાપની ચર્ચા ગયાં એ જાણ્યી તેની અલગ જાણે મારી મદદની. તેમ અને છોટાલાલે જાણ્યી આગની મારી કાચળી છોડી. એમાં અગાંતે જાણે મારી જાણી વાળ નીકળી પડી. તરકારીના કડીઆમાં તરકારી તો માત્ર નામનાં જ રજાં હતાં, આટી તો આપે કડીઓ પાપનીનાં છાંત્રાં, સહેલા વાસ મારના કાંઠા વગેરેથી જ બચાવેલાં હતાં. મસાલાની પોટલીમાં તેમ જ પાન સોપારીની પોટલીમાં પણ એવું જ નીકળ્યું. અથા થોડોવાર સ્તબ્ધ થઈ ગયા. છગનલાલ અને છોટાલાલનાં મોં જ એવાં કાળાં મેશ થઈ ગયાં હતાં કે, તેમણે આ પ્રપંચ રચ્યો એવી સંશ્લેષી જાણેને ખાસ થઈ શકી જ નહિ.

થોડીવારે છગનલાલને બોલવાની શુદ્ધિ આવી. “રામા ! જોયું આ અંધું ? કેં સમજણ પડે છે ? આ થોડાજો તારાથી જ થએલો લાગે છે.”

છમે પાનુ દરેક નવી વસ્તુ નીકળતી હતી તે આમે બનીને જોયા જ મને દતો, તે આખરે આમનેમ જોઈને બોલ્યો, “ રમણીકબાર્ધ અને માકુબાર્ધ નથી આવવાના ? ”

“ તને પૂછીએ તેનો જવાબ આપને, નાહક અત્યારે માકુબાર્ધ અને રમણીકબાર્ધને ત્યાં યાદ કરે છે ! બન્ને પડ્યા મોટી ખાડમાં ! ” છાટાલાલે નિમનઃ જોઈને વાત કરી.

“ શેઠ, હું પૂછું છું એમાં અરથ છે, અમથો નથી બકતો.” રામાએ જાણી ગીસાર્ધને કહ્યું.

“ ના, એ બન્ને નથી આવવાના, બસ, હવે તને શાંતિ વળી ! હવે જવા આપ.” છગનલાલે પાનુ ગુસ્સામાં જ કહ્યું.

“ ત્યારે તો શેઠ, આ બધું કામ રમણીકબાર્ધ અને માકુબાર્ધની પંડીઆણીનું છે, ” રામા બોલ્યો.

“ તું શું કહે છે ? જરા જરા મીઠો તો બસ. શું એમણે જાદુ મૂક્યું ? ” વગેરે સવાલોની રમઝટ પેલા માન આડ ડાકુઓ તરફથી નીકળવા લાગ્યા. રામાએ આ બધા સવાલોથી જરા પણ ગભરાયા વિના હંડે કસેગે પગ કરી; પોતે અને મજૂરો આંટરોડ સ્ટેશને જતા હતા ત્યાં કેવી રીતે રમણીકબાર્ધ મળ્યા, ત્યાંથી એમને કેવી રીતે પોતાની ચાલમાં લઈ જઈને મોદના પૈયા આપ્યા અને પગી પાટલાં આપીને વિદાય કર્યા; એ બધી વાત એમણે કંઈ ખરી મમાલા અને હપર દાંમ અને લસણના વધારે માર્યું હતી.

વાત સાંભળીને હાંદીવણીની મૌશાળામાંના એ આરગ્રનાં પેલી ડાકુઓની ટોળીમા ગાદ માંન પ્રમરી રહ્યું.

(સામુજી)

ઉમાશંકર જોઠાલાલ બેપી

(વાસુકિ)

[જન્મ - ઈ. સ. ૧૯૧૧માં - ઈસ્ટ રોડ તાબાના
બામણા બામમાં. ૧૯૩૦ની સત્યાગ્રહની લડતમાં
એમને જામ હોયો દત્તો અને એ વાર ભેલનિવાસી
પણ થયા હતા. હાલમાં એસિડન્ટન ઠેકેબનમાં
અવવાસ કરે છે

[વિશ્વસાંતિ અને ગંગાત્રી એમનાં કાવ્યમંથો
છે. આપનાબાસ નામથી એમનાં એકાંકિ નાટકો
પ્રગટ થવાની તૈયારીમાં છે. આ ઉપરાંત એ અમરવદ્ય
માસિકોમાં 'વાસુકિ'ના ઉપનામથી દૂંધીવાર્તાઓ
પણ લખે છે.]

હીદલી

ગામની દખલ્યાદિ બાજુએ એક ઊર્ધ્વ ચર્મ ગયેલું મંદિર હતું. એના
ઝોટલા પાસે ફરને રોડને જનારાં ઉતારુ સવારે ચઢ જોતાં જોતાં ઉભાં
રહેતાં. મોટર સાંગે રોડનથી નવા ઉતારુએને લઈને પાછી આવતી અને
આ ઝોટલા પાસે થોડુંક થોળીને આગળ એક મોટા ગામ રાનવાસા માટે
ચાલી જતી. આ મંદિરને ઝોટલેથી મોટરવાળાને ધણું ઉતારુ મળ્યાં હશે.
અને દેડપરદેશથી આવનાં આવનાં માણસો રોડનથી મોટરમાં બેસીને
આ મંદિર પાસે આવીને ગાડી થંભાવવાનું કહેતાં ત્યારે હાંકનાચને નવાઈ
થતી અને એમાંથી ધીમેધીમે એને એવી ટેવ પડી ગઈ કે ઉતારુ દોષ કે
ન દોષ પણ આ મંદિર પાસે ગાડી ધમક થંભાવ્યા વગર તે આગળ
જતો નહિ.

‘બાવાજી, હૃદયીને રખડવા દેશો મા! દમબાની તો આ મોટર પથ છે. કરોના કાળ જેવી આવવી ધર્ષ છે!’

‘નામ રખનેવાલા હૈ!’ ધૂળીમાંથી ચીપીઆ વની એક રાતોનાનો અંગારો મેલમ પર મૂકનાં બાવાજીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો. ‘નામ રખનેવાલા હૈ.....આપા સમજમે!’

જતાં જતાં એક બાર્ષ બોલી: ‘બિચારી મા વગરની છે, પથુ છે ફરી પેલણી જેતી!’

‘તમ સમ ઉસરી મા હિ સો ને?’

‘હા છ!’

અને ફરી પ્રભુમ ફરીને બદાર મોટરના અવાજનો અણસારો આરવાથી ઝડપટ તેઓ ચાલ્યાં ગયાં.

‘અગર તો...તુમકો ક્યું કહેવા?...મેં હિ મા સું...આપા સમજમે?’ કોઈ સાંભળનાર હતું નહિ છતાં એમણે દમેશની ટેવ પ્રમાણે અને ફરીવાર મનને હસાવ્યું: ‘મેં હિ મા સું.....આપા સમજમે!’

પથુ હીલ્લી કોઈવાર પહોંતી કે ‘મારી બા ક્યાં છે?’ તો બાવાજી વિચિત્ર જ હાતર આપના:

‘હીલ્લી, તેરેકો મા સે હિ નહિ...અગર તું દિ નેરી મા સે!...આપા સમજમે!’

અને ગામનું કોઈ ધૂળી પાસે ખેંદું હોય તો બાવાજીના આવા બોલ પર ખડખડટ કરી પડતું.

પથુ હીલ્લીના જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચે ગાજો પાટી આપવાનું કામ બાવાજીએ જ ક્યું હતું. ઠેક નાનપણથી એમણે એને કોઈ સસારીની માયા વડે પાણપેહરી મારી કરી હતી. ધાવણી હતી ત્યારથી મામ સોકોએ એને બાવાજીના ઝોળામાં દીર્ઘ હતી.

બાવાજીએ મંદિરમાં બાળક સારું એક બકરી બાંધી હતી, અને એને માટે ધાસપાત્રો પથુ પંડે જ લઈ આવતા બકરી ધિણી બરફ જેવી હતી અને બપોરની વખતે બાવાજીની પાટ નીચે જઈ સોચો ધર્ષને પડી રહેતી ત્યારે

પણ ખરી વાત તો એ છે કે મોટરને મથકે જતાં ને આવતાં, સવારે ને સાંજે એક ઉતારુ તો દેખાતું જ. ઓટલાને અટલીને એક નાની છોકરી મોટરને વખતે ઉભી જ હોય. એ કદીય મોટરમાં બેસતી નહિ એ ખરું, પણ કોઈ ગૂઢ વજાહારીથી સવારસાંજ ત્યાં મોટરની વાટ જોતી ઉભી રહેતી. મોટર આવતી હોય તો એનો અવાજ બહુ છેટેથી પણ, કોઈ પણ બેસારુ કરતાં, પહેલાં એને સંભળાતો. નીચે ઉભી રહી ઓટલા પર લમણું ટેકવી કાન માંડીને તે કંઈક સાંભળી લેતી અને એનાથી નાચી જવાતું. ‘એ આવી!’ ‘એ આવી!’

‘બેટા હીલ્લી ધંધર આવ.’ એક વખતે એ આમ નાચતી હતી ત્યાં મંદિરના છર્ણુ આરણમાંથી એક ભભૂતિ લગાવેલ સાઈકલ વરસની છર્ણુ વ્યક્તિનો સહેજ ચથરતો પણ મીઠાશભર્યો સાદ આગ્યો.

‘ક્યૂં બાવાજી!’ કરતીક હીલ્લી મંદિરમાં દોડી ગઈ.

‘દેખ, વો જનમ્યુ તૂને કિધર રખ્ખે હૈ? ઉસકો દે દે.’ એમણે પાસે ઉભેલા એક તંવા પોપાકવાળા જુવાન તરફ આંગળી કરી અને જનમ્યુ લઈ આવવા હીલ્લીને ઈસારો કર્યો. તીરની માફક એ લઈ આવવા દોડી.

‘પણ બાવાજી, મુંબાઈમાં બહુ જ જનમ્યુ મિલતા હૈ’ પેલા મુંબાઈ જનાર જુવાને નમસ્કાર કરીને કહ્યું.

‘મુંબાઈમાં મિલેસે. મેં જાનું સું. લેકિન તેરા બાઈકી લડકીકો અંબાજીકા જનમ્યુ બહુત પ્રસંદ સે. આપા સમજમે?’

‘હા જી. અંબાજીએ તો છોકરી આપી છે. નહિ તો ક્યાં હતી?’ એણે સામે અંબાજીની મૂર્તિને પ્રણામ કર્યા. ઓટલામાં હીલ્લીએ આવીને એક તાનું સીકાં ખાખરાનાં પાંદડાંનો પડીઓ એના હાથમાં મૂક્યો અને એ આવતો થયો. મુંબાઈ જનારી બે ત્રણ બાઈઓએ અંબાજીને પગે દારી દૂરથી બાવાજીને પ્રણામ કર્યા. બાવાજીએ પણ બે હાથ ઉંચા કરી આશીર્વાદ આપ્યા.

‘સચ્ચ બસા હો!’

‘બાવાજી, હીલ્લીને સચવજો!’ હીલ્લી તો ક્યારની બહાર મોટરને મથકે પહોંચી ગઈ હતી. બીજી બાઈ બોલી:

‘બાવાજી, ઈસ્તીને રખડવા દેશો મા! હમણાની તો આ મોટર પણ છેડકાંના કાળ જેવી આવતી થઈ છે!’

‘રામ રખડેવાલા હૈ!’ ધૂણીમાંથી ચીપીઆ વની એક સતોતાનો અંગારો સથમ પર મૂકનાં બાવાજીએ હિંગાર કાઢ્યો. ‘રામ રખડેવાલા હૈ!.....આપા સમજમે?’

જતાં જતાં એક બાર્ડ બોલી: ‘ગિચારી મા વગરની છે. પણ છે રેલી પોલણી જેવી!’

‘તમ તમ હસદી મા હિ સો ને?’

‘હા. હા!’

અને ફરી પ્રભુમ ફરીને બહાર મોટરના અવાજનો અણસારો આવવાથી ઝટપટ તેઓ ગાયાં ગયાં.

‘અગર તો...તુમહે કયુ કહેના?...મેં હિ મા મું...આપા સમજમે?’ કોઈ આંખનનાર હતું નહિ છતાં એમણે હમેશની ટેવ પ્રમાણે અને ફરીવાર મનને દસાળ્યુ: ‘મેં હિ મા મું.....આપા સમજમે?’

પણ હીન્દી કોઈવાર પૂછતી કે ‘મારી બા ક્યાં છે?’ તો બાવાજી વિચિત્ર જ હિતર આપના:

‘હીન્દી, તેરેકો મા સે હિ નહિ...અગર તુ હિ તેરી મા સે?...આપા સમજમે?’

અને આમનું કોઈ ધૂણી પાસે બેઠું હોય તો બાવાજીના આવા બોલ ને અડખઘટ હતી પડતુ.

પણ હીન્દીના જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચે ગાગો પડી આપવાનું કામ બાવાજીએ જ કર્યું હતું. તેં નાનપણથી એમણે અને કોઈ સંસ્કારીની બાબા હો પાળીપાળી માગી કરી હતી. પલ્લણી હતી ત્યારથી એમ મેંકોએ બેને બાવાજીના બેળામાં ટાંકી હતી.

બાવાજીએ મરિરમા બાજી સાડુ એક બહાર બાંધી હતી. અને એને અઢે પ.મ.માંથી પણ પડે જ સર્ક આપના બહારી પિણી બહાર જેવી હતી અને બપોરની વખતે બાવાજીની પદ નીચે જઈ જાયો. કહ્યો પડી રહેતી ત્યારે

જગા સુતારને પૂરું બોલવા દીધા વિના વચ્ચેથી બાદર બોલ્યો: 'તો ગામ છોડરાંથી ખુશી થાય છે તો ગામને પાદર આ શેર લોચાની ચિંતા બાવાજીને શિર શેની મેલ?' એણે હીલ્લી ભણી માથાને ઈસારો કર્યો.

'વો તો હીક સે. મેરો કામ મેં કર સકુ મું...લેકિન, જખ મેં મસાનમેં રહેતા થા તખ તુમ લોગ કહેતે થે કિ મેરે વહાં રહેનેસે ગામ લોગ બહુત મરે સે, ઔર યહાં રહેનેસે કિર બોલો સો કિ બહુત જનમે સે. મેં ક્યા કરું? મેં તો આસીરવાદ સખકો દિયે જાઉં મું.' અને ઉંચાં ચડી ગયેલાં ઘોળાં ભવાંને એમણે મોકળાશથી મળ દેકાણે આવવા દીધા.

'ના, ના. મરતાં'તાં તો કેટલાં હવે? કોઈ પાકું પાન ખરી જતું એ જ. બાકી આ મે વરસમાં - હીલ્લી કુગરી ગયા પકી - માણસ જન્મ્યાં છે અલકનાં!' બાદરને બાવાજી આગળ ખુલ્લે મને બોલવાની છૂટ હતી.

"વો તો કિસકો માલૂમ? મરનેવાલે મસાનમેં આતે થે, તો મેરેકો પતા બી થા. લેકિન જનમ પાનેવાલે સખ થે અંબાજીકે મંદિરમેં આતે નહીં, તો મેં કેસે જન સકું? ઈશ્વર મંદિરકી અંદર જાકે બીતરસે બારીમેસે અચ્ચાકો બહાર દે દે-અંબાજીકી કિરપા સમજકે-તો હમકો કુછ ખ્યાલ રહ જાય.....આયા સમજમેં?'

બંધા ખડખડ દસી પડ્યા. 'એમાં શું સમજવાનું હતું?' 'ગાંડા છે બાવાજી!' કહી આવી વાતોને સૌ દસી નાખતું.

પણ એક દિવસ બાદરે દહ પકડી. 'ગમે તેમ પણ બાવાજી, તમે આ હીલ્લીની પાછળ કોઈ વાણિયા બ્રાહ્મણની આબરુ ઢાંચી છે. કોઈ રાંડીરાંડનું કોઈકું કોઈ આપણા મંદિરને ઓટલે મૂકી ગયું દશે. કાં તો તમને ખબર છે ને તમે કહેતા નથી.'

બાવાજીએ આંખો ઝીણી કરી દઈ આંખોના કાન નરેકના ખૂણા પર સ્થિતની કરચલીએ ગોંડવી, દાદી પંપાળતાં પંપાળતાં કહ્યું: 'કોઈ પટલાય નાતરીને ચાલી જતી અચ્ચાકો ઈશ્વર રખ ગઈ ઔસા બી જન સકે સે ના?'

બાદરને આપો જવાબ પસંદ ન પડ્યો અને હરીથી એણે કે
 મંજના કોઈએ એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો નહિ. કોકવાર ચિદાઈને તેઓમાંથી
 કોઈ એટલું કહી બચડી દેતું કે ‘સાઠ વરસે બાવાજી સંસારીઓની આટલી
 ફિકર રા સારું કરતા હશે?’ અને બાવાજી કોક વાર જવાબ દેતા :
 ‘એક બચ્ચા મુખી, તો સજ બચ્ચા મુખી; સજના બચ્ચા હો!
 આજ સમજાએ?’

ગામનાં બાળકો સાથે હીલ્લી રેઃ બચપણથી હળીમળી ગઈ હતી.
 મામની માનાએ પણ હીલ્લીને ધણીવાર લગાવતી. અને બાળકી આમ
 મમી નય એવી હતી એટલે સૌ કોઈ એની તરફ માયાળુપણે જોતું. કોઈ
 કશું આપે તો બાવાજીની રજા વગર હીલ્લી રજા પણ લેતી નહિ. સવારે
 બાવાજી મામમાં લોટ માગવા જતા ત્યારે તે એમની સાથે જતી સહેજ
 મોટી થયા પછી બાવાજી માંદા હોય તો એકલી લોટ માગવા જતી, પણ
 બાવાજીએ એને અટકાવી. ‘મેં બાવા મું, મેં માગન મું. તું માગન નથી
 હીલ્લી.’ બાવાજી રોટલા કરતા હોય ત્યારે હીલ્લી બોલી ઉઠતી : ‘મારે
 કાંતે બે આખા રોટલા કરાવે. હું બાઈને મોટી થઈ જાઉં ને તમને
 રોટલા ધરી આપું.’ હાંસે હાંસે તે પાણી બરી આવતી. અને ગામમાં
 પોતાની નાની ગોઠણો જે જે કામ કરતી તે બધાં પોતાને કરવા મળતાં
 નથી તે જોઈ મુઝાતી.

ગમે તે કામ હોય, પણ સવાર સાંજ મોટર વખતે તો મંદિરને
 એટલે હીલ્લી ઉબી જ હોય. બીજી એની ઉમરની કોઈ નાની છોકરીઓ
 પણ ત્યાં આવતી. કોઈની મા તો કોઈની માસી મુંબાઈ જવાની હોય,
 તો કોઈની મામી કે કાકી આવવાની હોય; પણ હીલ્લીનું કોણ આવવાનું
 હતું તેની એને ય ખબર ન હતી. એક વખત એની એક ગોઠણ ચંચીની
 કોઈ મુંબાઈની આવવાની હતી. સાંજે હીલ્લીને એટલે જોઈને ચંચીએ
 પૂછ્યું : ‘કોણ આવવાનું છે તે ઉબી છે?’

‘તું કેમ આવી છે એ કહેને?’

‘મારી બા—બાઈે હાઈ આવવાની છે એટલે. તું?’

‘મારી બા આવવાની છે એટલે વળા.’

મોટર આવી અને ડોનની ગાંધીજીને નમસ્કાર કરી અને મોટર મહેલ ખાસ રાખીને હીલી જોડા. જ્યાં મોટર આવ્યું તેમ જ રહી. એના મનમાં મન દન કે મોટરમાં જેવું જેવું મન દન તેના મનમાં દાનો રંગ મારી મોટરની જેવો દાનો અને એ જ આ છે. પણ મોટર જ્યાં રહે તો અંદર જ્યાં તે હીલી એની ગાંધીજી પેલાના નામ દાન વડે દાની દેને ! પણ મોટર જ્યાં રહે તેને એ લે તે ?

‘આવાહ, આ કિયર સે ?’ હીલીજી એક નામન આવાહનો વધારે પડનો પીછો પકડ્યો. ‘પર બોલો, આ કિયર સે ?’ આવાહ સાથે એ કોઠવાર એમની બોલીમાં જ બોલતી. ‘બોલો !’

આવાહ દસી પડ્યા, કોનથી કે અમરતા જ ને અમરતાનું નહિ. ‘આ મોટર મેં સે, જા. ખરી રહે.’ એમણે હીલીની એ દાન પિછાની લીધી હતી. ગામમાં એણે બીજી મોટરોની ‘આ’ ‘ઓમાં’ પોતાની આની પણ તપાસ કરી હતી. પણ કોઈ મળ્યું નહિ. તો પછી આવતાં જતાં ગાલુસોમાં જ બેતાં રહેતું જોઈએ. પછી તો રોજ સાંજે મોટરોને મથકે હીલીની જ્યાં હોય ત્યાંથી આવીને ઉભી રહેતી. કોઈને ખેતરે નાની છોકરીઓ સાથે ગઈ હોય, કોઈને ત્યાં મંદિર માટે શાળા ખાંડી લાવવા ગઈ હોય. કૂટે રમતી હોય, મદદમાં રાણુ વીણવા ગઈ હોય, પણ સવારસાંજનો મોટરનો વખત તો સાચવવો જ જોઈએ. મદામુસ્કેલીએ એક વાણિયણે એને પોતાની ઘંટીએ ચણા ભરડવાની પરવાનગી આપી અને અધવચમાં ક્યાંકથી ય મોટરનું ભૂંગણું બોલ્યું.

‘આ આમ ને આમ રહેવા દેજો હો. હું આ આવી હમણાં !’

‘કેમ એવું મોટરનું શું કામ છે તે ?’

‘એ શું બોલ્યાં ? મારી આ આવે ને મને દેજો નહિ તો આગળ ન ચાલી જાય ?’

‘આ મોટી ‘આ’વાળી !’

પછી આવીને જુએ છે તો વાણિયણ પોતાની ઘંટી ઘરમાં મૂકી દઈને કમાડ વાસીને ક્યાંક ચાલી ગયેલી અને ઓસરીમાં પડી રહેલી દાળ

એ દરમિયાન ગય નિગૂંતે ખાતી દત્તી, પણ ચણાની મુંઝવી ગાંધીમાં મહેલો
 જે-વડાંને 'કુર્ચ નહિ' હદીને હીંચી આવી અર્ધ. એને તે ગય પણ દર્ધ
 'મેરેનો રેમ' માર્યા મોટર જ નનંજ મા ન દોષ !

મંદિરમાં દોઢ વાર હીંચી 'બા-બા'ની ઝિલી બુમરાળ મચાવી દેતી
 કે દોઢ બાવાજ પામે બેનવા આંખેનું મળુમ તામી કુંતુ અને કદેનું કે
 'આ દોઢારીને દોઢ કુટુંબમાં આપી દો ને, બાવાજ !'

'આપ લે જાઓ ! ઘરડો લાડો મમળના !'

'હું તો, બાવાજ, મરીમ માખુસ છું. પણ આપ અપંગ જેવા હો
 એવી દોઢ સદર કુટુંબમાં સોંપી દેવા હદું છું.'

'મમ સામે...કેહ નહીં, કુહ નહીં. આપા સમજાને !' એમણે
 વચન વાગી લીધું

'શું બાવાજ !' પેલાએ નરમાશથી પૂછ્યું.

'મેં વેા હદું મું કિ સકે ભાગ અને એસા કહે સે. બેકિન અપના
 ઘડી ગિનકે રખાને દો તિવાર નથી, અમ્મજા !'

એકવાર એને બાદરે જ કહ્યું : 'પણ વાણિયા-ચાહાણનું ફરજન તો
 અમારે પહેલને ત્યાં અમારાથી એને શી રીતે રખાય ! બાકી અહીં એનું
 પેગળ ચવામાં વાંધો નહિ આવવા દર્ધમે !'

એની પહેલાંના કટાક્ષ અને પાછળની મહેરબાની બને બાવાજને
 હુમ્મ્યાં નહિ. એમણે આંખિયે ધૂળીની કિનાર પર પછાડીને કહ્યું :

'વો હિ સે ને ?' અને ગમ ખાઈ જઈને કહ્યું : 'હીક સે. જૈસી
 આપી, વૈસી જાયગી...આપા સમજાને !'

દોઢવાર તો હીંચી પણ આવી ચર્ચાઓ સાંભળવા પામતી અને
 એને એમાં ક્યાંઈ બા નામની છવતી જનમની હાજરા હજૂર વ્યક્તિત્વો
 પત્તો લાગતો નહી. બાવાજને બદ્ધ હંઠેડની ત્યારે બાવાજ પહેલાં તો
 ખોટું ખોટું ચિંતતા ને એને પડવના, પણ પાછળથી ધીમે ધીમે સાચેસાચ
 પણ દોઢ દોઢ વાર ચિંતવા લાગ્યા અને બારણા સુધી પાછળ પડીને એને
 અગાડતા. એને દોઢવાર ગાંડી પણ કહેતા.

ગામની એક ગોદાણુ મોંઘીની બા મુંબાઈથી આવવાની હતી. એ દિવસે હીલ્લી ને મોંઘી મોટરના ‘ટેમ’ પહેલાં ક્યારનાંય ઓટલે ઉભાં હતાં.

‘આજ તો મારી બા આવવાની જ છે.’

‘જા, જા! રોજ તું તો એવું કહે છે.’ મોંઘીએ સહેજ મોઢું બગાડ્યું.

‘જેજે હો!’

‘હા, હા. બા તો મારી આવશે, તે તું જેજે!’

‘જેજે હો, મોંઘી, પછી મારી બા પાસેથી તને કંઈ નહિ આપવા દઉં હો!’ હીલ્લી ખડખડ હતી.

‘એમ? નહિ આપવા દે? તારી બા આવવાની જ નથી આવે!’

‘આવે નહિ તો કાલે આવશે.’

‘કાલે બપોરે પણ નહિ આવે.’ મોંઘીએ છશુકો કરીને કહ્યું.

‘બપોરે નહિ તો સવારે આવશે.’ હીલ્લીએ વિજયપૂર્વક કહ્યું.

‘સવારે નહિ આવે કહું છું, ગાંડી!’

‘સવારે નહિ તો બપોરે આવશે. તું ગાંડી, તું ગાંડી!’ અને બંને સામસામા હાથ ઉછાળતી વદતી હોય એમ બૂમરાણ મચાવવા લાગી ગઈ.

સાંજે મોડેથી મોંઘી એની બાનો પાલક ઝાડીને મંદિરમાં આવી, અને બાએ કહ્યું એમ પહેલાં અંબામાને ને પછી બાવાજીને પગે પડી. મોંઘી પર એના જનમ પહેલાંથી જ અંબામાના આશીર્વાદ ઉતર્યા હતા. નાની બચ્છી છોડીને મોંઘીની માએ હીલ્લીને પાસે બોલાવી નાની નાની રંગીત બંગડીઓ પહેરાવવા માંડી. મોંઘી ઉછળી. ‘એને શેની બંગડીઓ આપે છે? એની બા આવી હોત તો એ મને કંઈ પણ આપવા દેવાની નહીં. લઈ લે નવી બંગડી ને બધુંય.’ ને બચ્છી બોલીને બોલી, ‘પાછાં હીલ્લીઆઈ માટે ઓઢણી પણ લાવ્યાં છે ને! એની બા આવી હોત તો એ મને કપાળની ટીલડીય ન આપવા દેત. ઓઢણીને બદલે ડાગ દો ડામ!’ અને એણે હીલ્લી સામે અંગૂઠો કર્યો ને એની બાને ખેંચવા લાગી.

‘લે રહેવા દે હવે ઝાડી ! અંબામા તારા પર રિસાશે હો !’

‘ઝોડણી ને બંગડી આપણે ઘેર લઈ લે છે કે નહિ ?’

‘પણ આ તો હીસ્તીનાં છે તો; આપણે ઘેર ન લઈ જવાય.’

‘હીસ્તીનાં ક્યાંથી આવ્યાં ? લઈ લે ઘેર ! હા !’

મુંઝાઈને એની બાએ રસ્તો કાઢ્યો : ‘હીસ્તીની બાએ મુંઝાઈથી મેલ્યાં છે, એને સારુ. હવે તો રહેવા દઈશ ને ?’

હીસ્તી અત્યાર લગી ચૂપ બેઠી હતી તે ઉઠ્યા પડી : ‘લે, લેતી જા ! ને આવી ઝોડણી તારી કને છે ખરી ? બાએ બંગડીઓ પણ કેવી નેમથી છે !!’ એને મોંઘીની બાને તો એણે કેટલાય સવારો પૂછ્યા હશે. ‘બા ક્યારે આવશે ?...શું કરે છે ?...હું અહીં મોટર પર વાટ જોઈ છું એની એને ખબર છે ? ...’

હવે એના મનમાં નક્કી જ થઈ ગયું : ‘સૌની ‘બા’ઓ મુંઝાઈથી આવતી હતી, અને એમ મારી બા પણ આવશે. એમ એણે પણ માન્યું. એને ધણા દિવસ પછી એક સવારે વહેલા જાગીને બાવાઘને કહ્યું :

‘હોને બાવાઘ !’

‘કયું ?’

‘મોટર આવી જશે ને હમણાં !’

‘ક્યા દે મોટર કા ?’

‘મુંઝાઈ જતું છે ને આપણે ! તમે જ કહેતાંતા ને !’

‘મુંઝાઈ કયું જાનેકા ?’

‘બા કને.’

‘દિવાની !’ કહીને ને હળી પડ્યા. ‘સો જા ! સો જા ! લાડી !’

‘તમે જ હમણાં કહેતાંતાને !’ હીસ્તી ગળગળી થઈ ગઈ.

‘સપના દેગા, હીસ્તી !...આપા મમજાને ?’

બાવાઘને માટે આ હાકરી આદત જોવી હતી જાતી હતી. બીજું બધું પોપચ, પણ ગામની છે.કરીઓને હોય તેટલું બધું એને બાવાઘ ક્યાંથી લાવી આવે !

એક વખતે દીલ્લી નાની નાની મેળોએ જતે એમરે રમતી હતી અને એ મિત્રી બધામાં નકવાઃ ગઈ. દીલ્લી વખતે વાર છતતી હતી એટલે કે આગલા કોઈ દિવસના રજા કાળે જ્યાં ગરબડી પડ્યાં, સામ સામાં એમણાં પણ ફેંચ્યાં. એમાં કોઈને લાગે, મુખલીના કપાલમાં એમણી એટલાગી ગઈ અને એવી દરદને મારે રડતી રડતી મુખલી એની જાતે જોડાવી લાવી. નાસબાગ કરતી છોડીએને એણે રોટ્ટી અને કંઈકી લીધી. સૌએ પહેલાં લહુડીનો વાંક કાઢ્યો ને મુખલીની જા આંત બાંડવા લાગી. પણ એટલામાં લહુડીની જા આવી ને પોતાની દીકરીને ઉગટ્ટી લઈને આવી ગઈ. ઉપરથી જ્યાંને થોડુંક સંબળાવતી પણ ગઈ. બીજી છોડીએને મુખલીની જાએ ધમકાવવા માંડી. એમણે દીલ્લીના ઉપર દેખી પાડ્યું અને મુખલીએ પણ એમાં રેતાં રેતાં ચરે પૂર્યો. દીલ્લીનું આવી બન્યું. મુખલીની જાએ એને જે શબ્દો કલા એ તો જ્યાં એનાથી પૂરા સમગ્રજ એમ પણ હતું નહિ, પણ જે ચુંડીઓ ખાણી, થપાટો લગાવી, કોંસા માર્યા-એ જ્યાં એને સાંસરા સમગ્રવા લાગ્યા, અને જવાહ પાસે જઈ પોતાને સંબળાવેલા અપશબ્દો એણે કહી બતાવ્યા નહિ, પણ લમણા ઉપર ઉઠેલી આંગળીઓ, કમ્મરમાં જાએલા લોહીના ટ્રીચા બધું બતાવ્યું. અને ‘આ!’ ‘આ!’ કરતી રડવા લાગી. ‘લહુડીને પહેલાં તો મારતી હતી, પણ એની જા આવીને એને લઈ ગઈ પછી શેની મારે?’ અને તે પોતાની જાની ગેરહાજરીથી જણી જતી હોય એમ ‘આ!’ ‘આ!’ કરવા મંડી.

જાવાહથી આ કુણુતા સહી ન ગઈ. એક તો એમને એમ પણ થયું કે છોટરીનો વાંક હશે ને મારી હશે; છતાં મારેલાનું કંઈ થઈ શકે. કાલ જઈને મારનારને એ શબ્દ કહી અવાય. બીજું કોઈ ન મારે એનો બંદોબસ્ત રખાય; પણ આમ દરેક બાબત જો આમ જા-જાની ખૂમમાં જ પરિણમવાની હોય તો તો કંઈ સૂઝે જ નહિ ને?

દીલ્લીએ ખૂમરાણ મચાવી મૂક્યું: ‘આ! આ! મને લોડોની જાઓ મારે છે!’

જાવાહથી સહન થઈ શક્યું નહિ. ‘જા - ધિરસે. તેરી જાકે પાસ જા!’

‘ક્યાં જઈ ?...બા, બા !’

‘મિથર ! બધાની જા ! ચલ જ મિથરમે !’

‘બા, બા ! બાવાજી મારે છે. લોકોની બાબો મારે છે !’ બુભો
જાણી તે મંદિરની બહાર નીકળી.

બાવાજી બોલ્યા : ‘દિવાની હો ગઈ સે...ક્યા કરના ?...ધંટે દો
ધંટે ઘડી દો જનયગી...’ અને પડખે થઈને બોલ્યા : ‘ક્યા કરના ?...
આપા સમજાવે ?’ પણ પછા એમણે કંટાળાનું એક સાંધુ બગાડ્યું ખાધું.

સાંજ થઈ ગઈ હતી, છતાં મોટર કેમ આવી નહિ ? મંદિરને પેસે
જવે જોડણીથી આંખો લૂછતી હીલ્લી બેસી રહી. પડખી રસ્તા પરના
મોટરના બંને ચીલા પર બંને આંખો ગોઠવીને એણે ઘણી વાર મુઠ્ઠી
નાખ્યા ક્યું. અંધારું થવા આવ્યું. આજ તો બા ગમે ત્યાંથી ય આવવાની જ.
અને જો મોટર રસ્તે બાગી પડે તો ખીનું શું થાય ? વધારે અંધારું થયું.
બા ચાલતી આવે તોય અજવાળા વગર એને રસ્તો શેનો જડે ? બાવાજી
પાને જઈને કાનસ માગી આવ્યું હોય તો ? પણ બાવાજીની તો બા
આવે ત્યારે ખબર લેવાની છે ! અંધારું ઉતરીને બધું ધરતી પર ખડકાતું
હોય એમ લાગ્યું. પેશું સામે જાડ દેખાતું હતું તે હવે પૂરેપૂરું
વરનાતું નથી. માત્ર પેલી આકાશ તળેની ટેકરીઓ એટલી બધી મોટી છે
કે અંધારાનું લાં કશું કાવતું નથી. હવે શું થશે ?...

હીલ્લી સફાળી ઝબકી ઉઠી. આંખો યોજાને એણે ચોમેર જોયું, ને
મ્યાં છે તેની ખાતરી કરી, અને જોડલાની ધારે ધારે તે મંદિરના બારણા
લગી આવી અને એક પગ ઉતરમાં મૂકીને ખીજે ઉપાડવા જાય છે ત્યાં
એને અવાજનો અણસારો આવ્યો. કાન આડી દબેણી ગોઠવીને સાંજળવા
ક્યું...કંઈ નહિ !...નીચે ઉતરી જોડલા પર કાન મૂક્યો...કંઈક !...

મોટરને ચીલે ચીલે તે દોડી. થોડીવાર કશું સમજાવું નહિ, પણ
પડખી બગેબર મોટરનો અવાજ સમજાવો. થોડક દોડી ત્યાં તો દૂરથી
અજવાળા પોતાના પગમાં આવતું પડ્યું. સાંખા, માગી જવા કરના અજબર
જેવા મોટરના બેચ ચીલા પ્રકાશ પડવાથી બહારનાં કાપા-તેજને લીધે
સળવળતા લાગ્યા. અજવાળાને લીધે કેટલાંક રજકણો ચળક ચળક થયાં

હતાં. હીલ્લી એ હાથ પહોળા કરીને દોડતી હતી. એની પાછળ પણ અજવાળું પહોંચી જતું એને દેખાયું...હીલ્લી, બાબુ ખસી જાતે!... પણ એ દોડે છે ને એના પગ વચ્ચે થઈને અજવાળું પેલીમેર ચાથું જાય છે. મોટર પણ એમ છટકી જશે તો? વચ્ચે મોટરે દિશા બદલતો એક વળાંક લીધો. બધી સૃષ્ટિ અંધારામાં ઓગળી ગઈ. અજવાળું તો એ પેલું દેખાય, મોટર તો એ પેલી ગઈ. ગઈ! ગઈ!...હીલ્લી જોરથી દોડી. વળાંકના છેડા સુધી પહોંચી ગઈ, અને વળાંક વટાવીને સીધે રસ્તે આવતી મોટરે અંધારામાં સીધી દોડી જતી એક આકૃતિને એક બાબુ ઊઠાણીને વધુ અંધારામાં ફેંકી. કંઈક પછડાટ થયો, દોઈ બેસારુઓએ સાંભળ્યો. મોટર થંભી, અને પાછળ ફરીને અજવાળું નાંખ્યું. કેટલાંક બેસારુઓ નીચે ઉતરી પડ્યાં. ધૂળમાં પડેલી એક છોકરી મોટરના દીવાઓ સામે ફાટી આંખે તાકી રહી હતી. એક બાઈ હીલ્લીનાં લૂગડાં સમાં કરવા લાગી. હીલ્લીએ એનો હાથ ઝાલી લીધો, ‘બા! બા! બા! મને લોકોની બાબો મા...રે છે...!’

બાવાજીને બહુ રીસ ચડી હતી. સૌ કરતાં વિશેષ તો પોતાની ઉપર. પોતાની જ કસ્ટરથી હીલ્લી મંદિરમાંથી નાકી હતી, અને પોતાની જ બેપરવાઈમાં હીલ્લીના પગને ઈજા પહોંચી હતી. ડાબા પગનાં આંગળાંનો ટુચો થઈ ગયો હતો....આટલી સારવાર પછી પણ ચાલવા જાય છે તો એને અ.બે શરીર આંચકા લાગે છે...બાવાજીએ ફરીથી પાછી પોતાની મમતાની ધૂણીની કન્ઝળી જતી આગને સંકોરી અને હીલ્લીને અપૂર્વ પ્રેમથી પાળવા લાગ્યા.

એક ઉનાળું સવારે, હીલ્લી હજુ રાયણ વીણીને પાછી આવી નહોતી ને ધૂણી આસપાસ જગો સુતાર વગેરે મંડળી બેસી બેસી કામે જતાં પહેલાં વાતે વળગી હતી.

‘સારે હવે કંઈક જોગ જોઈને એને પરણાવી દો! તમે ક્યાં લગી એને વળગી રહેશો?’

‘હા!’ બાવાજીએ માત્ર ઉકારો જ પૂર્યો.

‘જુઓને, તમારો દેહ પણ દખરવખર થઈ ગયો છે. હિંદીસ્તીના દમ ખાતર પણ એને છાંક...’ બીજાને બોલતો હતો એને ગરબીથી જ નહોતો ધાંધો કહ્યું:

‘હમડી મરજીએ આપણ તમ તો અપને આપ સમ કુછ કર લેંગી. મેં કંઈ નહીં બોલુંગા...’ ક્ષી ડાલી લાડતો તો હમડો મેં કયા કહેને વાણા !’

જગાને કોકવાર બાલાજી પર આથી રીઝ પણ ચડતી.

હિંદી પાણું કામ કરતી. એવાથી પગે બરોજર ઝપટથી ચલાવું નહિ. પણ ખેતરનું. ખાંડવા-દળવાનું એવું કામ એને બહુ સહેલું લાગતું. જાણે માળખો થઈને મંદિરમાં ધૂળી પાસે પથા રહેતા. હિંદી એમની સેવકની બરોજર કાળજી કરતી. લોટ માગવા જવાને બદલે મજૂરી કરી આવતી.

એક વરસે ગામને પાંચર કોઈ પૈસાવાળાએ ધર્મશાળા બંધાવવાનું શરૂ કર્યું. બધાના આથે હિંદી પણ મજૂરીને કામે ચડી. બહુ ચાલતું ન શો એવું કામ એણે લીધું. પણ એકવાર એવું કામ લીધા પછી એમાં એની ચીવટ તરી આવતી.

શિયાળાની ઠાઠમાં પણ સવારે બીજાને મજૂરી પાણી લાવી લાવીને મીઠાના ગાદામાં રેડે તેને બરાબર પાવડા વની પલાળવાનું કામ હિંદી કરતી અને આખો દિવસ તૈયાર ગાદામાંથી તમારાં બરી બરીને બીજા મજૂરોને માથે ચડાવતી.

મધ્યમનું કામ ઠેક પહોંચવા આવ્યું હતું એવામાં એક વાર હિંદી ગાદામાં ઉભી હતી અને માથે છોટા, વહેનારો એક મજૂર છોકરો ગાદા પાસે યોડું યોગ્યો. પાસેના ગામથી આવીને એ મજૂરી કરતો હતો. હિંદીએ એને જુદાં જુદાં કામોમાં સારી હોશિયારી બતાવતો પારખ્યો હતો. ગાદા પાસે થઈને પસાર થતાં કોકવાર ચેતણી બણી એ જુએ ઊ એય એણે ચરતી લીધું હતું.

હીલ્લી - જા ! જા ! સીધો હોડ્યો જા. પૃ. ૧૨૨

‘જા ! જા ! સીધો હોડ્યો જા. માથેથી ઇંટો પડી જશે, આભલામાં
જોવા જઈશ તો !’

‘છો પડી જતી, એટલી વાર ખોટી થવાશે.’ અને ખરેખર એને
માથેથી બે ઇંટો ખરી પડી.

‘જરી ચડાવી દેને !’

‘હું શેની ચડાવું ?’

‘તો આખો જન્મારો મારું કામ શી રીતે કરીશ ?’ એ હસી પડ્યો.

‘હવે ગાંડો ન થા ! મને ખોડંગાતીને શું કરીશ ?’ હીલ્લીએ ઇંટો
ચડાવતાં ચડાવતાં કહ્યું.

‘એને, જાગમાં તારા પામ ફરેલા રોમ છે ને પ તું મેરી રજા
કામે છે?’ હાથેથી કહેતાકેને, મારી ધમકાએ ને પટેલાં એ અન્યથા મર્યા

એની પાછળ ફરીવીએ જાનો મર્યા હુમકા કાઢ્યો : ‘અરી
વાન છે!’

એ જાનની એને અમર ન દત્તા ને એ પાને મમત મર્યા, એને
એ મરે કિયે બાવાડના આગીયોડ પામી ફીક્લી પાંચને મમ પનને
પેર કહેવા મર્યા. હજો સુતાર હમજાને અન્યુ-પર્યુ કામ કરેને એને
પાણીનો વખત બાવાડ સાથે મંદિરમાં પાસો રહેને.

×

એએક વગે એક મુંદર મવારે ફીક્લી ને જનો આાને બાવાડને
પમે પમાં. ધનાએ બાવાડના બાળમાં એક નાની બાળકી મર્યા. બાવાડ
વાગરની ફીક્લી અને નાની બાળકીના મોઢા તરે એવા દત્તા.

‘દેખ જગા સુતાર, બનામર ફીક્લી લી મે ને? હમકા મામ
પાડે તો અન્ય બી નર્દો એ, લેકિન હમકા ફેસા-જેસા ફીક્લીકા યા
એસા મે?...રામ રખનેવાસા એ, બર્ધ. મેરી ફીક્લીકા પાડેકા મોટર
ક્યા કર સકની?’ અને ફીક્લીની તરે જોઈ બોલ્યા :

‘અબ તેરા નામ હસકો દે દે. તેરા નામ ફીરબાર્ધ અમર દુસરા
ફેક કરે દે! ક્યાં નર્દો, જગા સુતાર! ફીક્લી તો મદ છેલી લકકીકા
નામ સે. તૂ અબ મન રખ!...આપા સમજ મે?’ અને ફીરબારે એની
ફીક્લી આપીને જોજે પોતાના મન સાથે બોલ્યા : ‘મે તો કબીસે કહેલા
થા કિ તૂ લી તેરી મા સે!’

ફીક્લીને પાછા ઘેર જતાં ક્યારે ધરના ખૂણમાં પહેંની જાઉ એમ
આપી વાટે મતુ હતુ. રખેને એનો આનંદ કાર્ધ પરખી જાય. એને
પોતાનું બાળપણ સાંજરી આન્યું. બાળપણની બા સાંજરી આવી. બાળપણમાં
પોતે આ નાની છેલી જેવી જ હશે! અને એને પોતાના જેવી જ
બા હશે!

ધેર પહેંચી જઈને નાની અળાઈને એ ઉઠાવવા માંડી. અચ્ચેએ
 બેવા માંડી. માથે હાથ ફેરવી પંખાવવા લાગી. આ જોઈતી રીતે જતની
 શહે તેટલી રીતે નાની 'હીંદી' પ્રત્યે પ્રેમ કરાવવા લાગી. 'હીંદી'
 એકલવાથી તમાઈ 'હીંદી' ઉપર તેજી આપાર દેત વરસાવવા માંડ્યું,
 અને જળે પોતાને નાનપણમાં આ હતી એમ એને બાસવા લાગ્યું.
 વાતસલ્યપ્રેમ વરસાવનાં જળે એને પોતાને માતાનો પ્રેમ ક્યારથી ખાતા
 પર વરસનો દેાય એમ લાગ્યું.

ધેરી જની જઈને ને નાની 'હીંદી'ને જઈને નાચવા માંડી પડી.

હીંદી છે નાનેરું આજ!

હીંદી નાની ચંમેલી રે!

હીંદી નાની ચંમેલી રે!

દોડી જતી મોટરનો અવાજ સંભળાયો કે પછી એવો આદુસારો
 આવ્યો અને નાની હીંદીને હૈથે ચાંપીને એણે ગાથા ન કર્યું :

હીંદી નાની ચંમેલી રે!

હીંદી નાની ચંમેલી રે!

(પ્રસ્થાન)

ટિપ્પણ

જીવન-પરાગ

૧ કામચા-કમાવા. ૨ હરાણું-સહેરની ખરીદી. વાધ-બકરાંનું ટોણું. પોરસ-લુ-પોરુપ. ન્યાંધી-ત્યાંથી. પીળી ધરમક-ધમરક-બહુ પીળી. સોપા-(સં-પ્રસુષિ). શાન્તિ ૩ મનખો-મનુખોનું ટોણું. ૪ વરો-ખર્ચાળ પ્રસંગ. દેશના-દહેજના, સ્ત્રીધન, પદ્મ. ૫ દખ-ધોકો-દુખ અને ચિતા. ચગવીને-ચેતાવીને. ધા ખાઈ ગયો-આશ્ચર્ય પામ્યો. ૬ દેકપા-દેકરાકો. ધાળે પડી-ઢીલી પડી. અટકી. ખંડી નાંખ્યો-વચાળો, વેચી નાંખ્યો. ૮ કામદું-હવોગી. હાંસડી આંધવા-પરણવા, ધર માંડવા, હાંસડી-ગળામાં સૌભાગ્યના ચિહ્ન તરીકે પહેરવાનું ધરણું. ૧૦ ધરધું-ખીજવાર પરણું. ૧૩ ધરપત-ધીરજ ૧૩ બલોયાં-ચૂકો. ૧૪ સોણામાં-સ્વપ્નામાં. ૧૫ પોરસેલી-પોરસવાળી-કુલજીવી.

ચીટી

૧૮ રઘુવંશ-કવિ કાલીદાસનું મહાકાવ્ય. રૂશવત-લાંચ. રાવળીઆ-એક જાત, બગાળીઆ-એક જાત, એમનો મુખ્ય ધંધો ના તરીકે તમાચા કરવાનો. ૨૧ આડમ-આદમ-માનવી. ૨૬ કુલ અબરામ ન હાવે-(કાવદાની બાળાગાયી) વંશપરપરા સર્વ દસ લખી આપવા

ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ

૨૭ આશ્વલાયની-આશ્વલાયનિ ઋષિની શાખાનો. અગ્નિયસ-એક ગોત્ર, અગ્નિ ઋષિ પરથી આ ગોત્રનું નામ પડ્યું છે. અનસુયા-અગ્નિ ઋષિના પત્ની. ૨૯ હરાણું-ખીજસ (૧) ગીત. મોસામ-મોમના ઉગ્ર જેવી-ચુદી. ૩૦ કુલનિલક-કુલના તિલક ૨૫. વૈજયંતી-માળા,

ફૂતરાનો પટો

૩૩ ફૂટકા-(મરાઠી ગ્રામ, મુંબઈ વગેરેમાં ફૂટ થયો છે) સાથે કરવાનો ફૂટકો. ૬૮ રામબાણુ-રામના બાણુ જેવી અચુક, કદી નિષ્ફળ ન થાય તેવી.

મુકૂલ

૬૨ પંચતંત્ર-પશુપંખીને લગતી સંસ્કૃત વાર્તાઓનો એક સંગ્રહ. એમાં તથા ઇસપનીની કથાઓમાં ઘણું સામ્ય છે, અને લેખકોએ પશુ-પંખીની વાર્તાઓ દ્વારા મોઢા આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ વાર્તાસંગ્રહો ઘણા પ્રાચીન મનાય છે, અને જગમગદુર છે. રાઠ-તકરાર, લડાઈ. રાવ-ફરિયાદ. નમાયાં મા વગરનાં. ૭૩ ગિરિધર-એક ગુજરાતી કવિ (૧૭૮૭-૧૮૫૨) એનું 'રામાયણ' હતું પણ લોકપ્રિય છે. ૭૬ જીર-હડ, આમલ, મમત. ૭૬ ફેલ-ટોંગ ૭૮ મૃગસાંછન-ચન્દ્ર, મૃગનું ચિહ્ન. નાળ-દાંડી.

એન્જિન ફાઈવર

૮૪ ડિઝલિયા-જીવવાની ઈચ્છા. ૮૫ નિર્વિકલ્પ-રિયર, નિશ્ચિત. શૂન્ય મનસ્ક-વિચાર વિનાનો. ૮૬ બેરહમ-દયા વગરનો (ફા) બે=ગર, રહમ=દયા. ૮૭ સેતાન-(ફા) એક કિસ્તો, જેણે પ્રભુ સ્લામે બંડ કર્યું હતું. ૮૮. ઈન્સાન-(ફા) માનવ.

વહીમામદ આરબ

૮૯ મેરા ગળાધ-ગદારે મળે હાય (તેનું અપભ્રંશ)=મદારા ગળાના મેગદ. ત્રિબેટો-પણ રસ્તા મળે તે જગા. કોટિઆ વર્ણ-કોટિયા વર્ણ-અવાન વગેરે જેવો હલકો વર્ણ. ૯૦ ચાહિસ-સરકરમાં ૩૩ નિશાન વગેરે ફૂકડાંના જમાદર. મકરાઈ. રોડો-બપોર. રૂમાયો-પાથળી ખસતો ખાનાવાળો થેલી, મેટો વાટવો. ઓસાણુ-વિમાસણ, વિચાર. ખરીઆ-પણ પગવાળો કોળી, ખખાની બે તરફ

